

Ο λόφος της αρχαίας
ακρόπολης και
μερική άποψη του
αρχαιολογικού
χώρου. Ορθοφωτ.:
Διεύθυνση Έρευνας και
Τεχνικής Υποστήριξης
Μελετών και Έργων
Αναστήλωσης/ΥΠΠΟΑ.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ
ΧΩΡΟΣ

ΑΤΤΙΚΗ

ΙΕΡΟ ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΚΑΙ ΚΟΡΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΣΙΝΑ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΕΡΚΟΥΡΗ
Προϊσταμένη της ΕΦΑΔΑ

ΜΑΡΙΑ ΑΜΠΑΘΗ
Αρχαιολόγος της ΕΦΑΔΑ

ΕΥΣΤΑΘΙΑ ΑΝΕΣΤΗ
Αρχαιολόγος της ΕΦΑΔΑ

- 01 Ο αρχαιολογικός χώρος της Ελευσίνας πριν από τις απαλλοτριώσεις. Φωτ.: Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων/ΥΠΠΟΑ.
- 02 Επιγραφή που αναφέρεται στις τεχνικές προδιαγραφές για την κατασκευή των ορειχάλκινων συνδέσμων των κιόνων της Φιλωνείου Στοάς (τέλη 4ου αι. π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας.

Το Ιερό της Ελευσίνας υπήρξε ένα από τα πιο σημαντικά αρχαία λατρευτικά κέντρα της αρχαιότητας. Σε αυτό λατρευόταν η Δήμητρα, θεά της φύσης, της γεωργίας και της αγροτικής ζωής, μαζί με την Κόρη της, την Περσεφόνη.

Η σύνδεση της Ελευσίνας με τις δύο θεές οφείλεται στον μύθο της αρπαγής της Περσεφόνης από τον Πλούτωνα και της αναζήτησής της από τη μητέρα της. Ο μύθος αυτός, χιλιοειπωμένος από ραψωδούς και δραματουργούς, αποτέλεσε έναν από τους πιο αγαπημένους του αρχαίου κόσμου και πηγή έμπνευσης για πολλούς καλλιτέχνες σε διάφορες εποχές.

Ο μύθος

Η λεπτομερής αφήγηση του μύθου έγινε για πρώτη φορά σε ένα μακροσκελές επικό ποίημα με 500 περίπου στίχους, το οποίο είναι γνωστό ως *Ομηρικός Ύμνος προς τη Δήμητρα*. Παρά το γεγονός ότι ούτε ο δημιουργός του ύμνου μάς είναι γνωστός ούτε και ο χρόνος της σύνθεσής του, για τους περισσότερους μελετητές θεωρείται ως η επίσημη εξιστόρηση των ελευσινιακών παραδόσεων που καταγράφηκαν έμμετρα γύρω στα τέλη του 7ου αιώνα π.Χ., ίσως γύρω στο 600 π.Χ.

Το περιεχόμενο του μύθου μάς αποκαλύπτεται από τον πρώτο κιόλας στίχο: «Τη Δήμητρα την καλλίκομη και σεβαστή θεά αρχίζω να υμνώ, αυτή μα και την κόρη της, την Περσεφόνη, την κοπέλα με τα λυγερά πόδια που την άρπαξε ο Αϊδωνεύς».

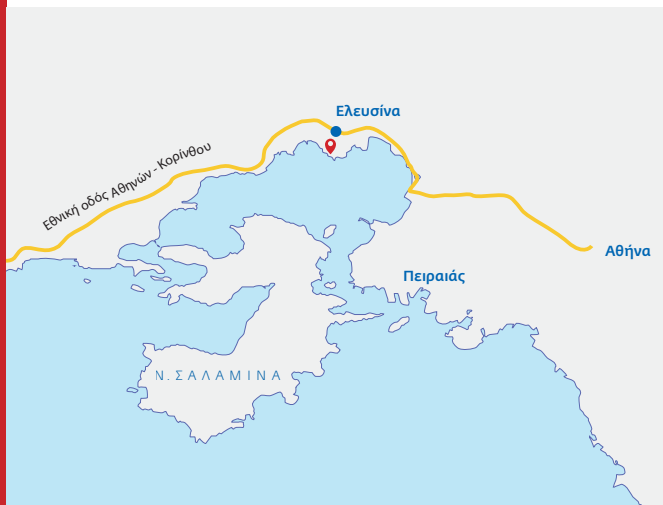
Ο Αϊδωνεύς, που ταυτίζεται με τον Πλούτωνα, τον θεό του Κάτω Κόσμου και αδελφό του Δία, βλέποντας την πανέμορφη Περσεφόνη να παίζει αμέριμνη σε ένα λιβάδι, συντροφιά με τις κόρες του Ωκεανού, εντυπωσιασμένος από την ομορφιά και την αθωότητά της, την ώρα που εκείνη σκύβει για να κόψει ένα λουλούδι, σκίζει τη γη επάνω στο χρυσό του άρμα με τα αθάνατα άλογα, την αρπάζει, ενώ εκείνη αντιστέκεται με θρήνους και οδυρμούς, και την οδηγεί στο βασίλειό του.

Η μητέρα της, η Δήμητρα, που άκουσε τις φωνές της, περίλυπη περιπλανιέται στη γη για εννέα ημέρες και την αναζητά. Ήταν τόσο πικραμένη που «ούτε την αμβροσία ήθελε ούτε το γλυκό ποτό, το νέκταρ, το έβαλε στο στόμα της και ούτε λουτρό επήρε».

Τη δέκατη ημέρα, μόλις έμαθε την αλήθεια από τον Ήλιο, θυμωμένη με τον Δία εγκαταλείπει τον Όλυμπο και περιδιαβαίνει τις πόλεις και τα χωράφια των ανθρώπων.

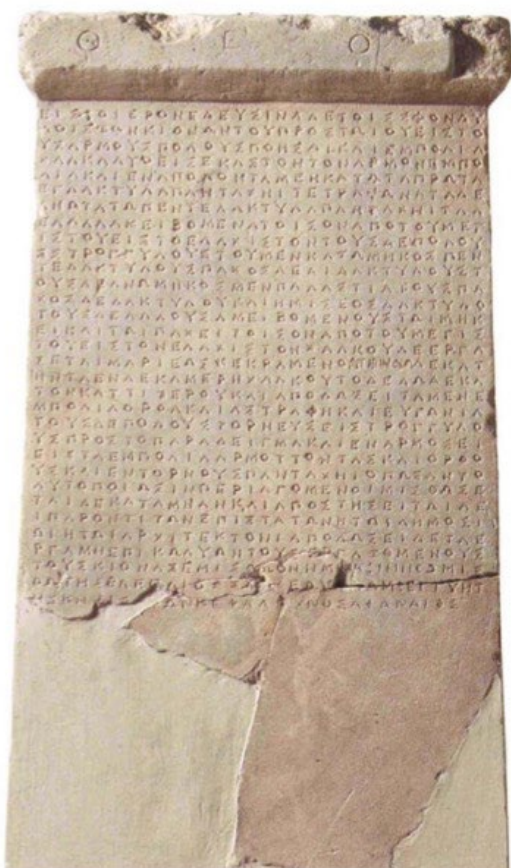
Μεταμφιεσμένη σε γριά γυναίκα φτάνει στην πόλη της Ελευσίνας. Στο πηγάδι που κάθισε να ξαποστάσει συναντά τις κόρες του άρχοντα της πόλης, του Κελεού, οι οποίες τη μεταφέρουν στο παλάτι και την περιποιούνται. Για να την κάνουν να ευθυμήσει, της προσφέρουν κόκκινο κρασί, το οποίο εκείνη αρνείται να πιει και παρακαλεί να της φτιάξουν ένα ποτό από κριθάλευρο ανακατεμένο με νερό και λεπτό φλισκούνι, τον «κυκεώνα», με το οποίο σταματάει τη νηστεία της.

Στη συνέχεια, για να ανταποδώσει τη φιλοξενία γίνεται τροφός του βασιλικού βρέφους, του Δημοφώντα, και αποφασίζει να κάνει το βρέφος αθάνατο περνώντας το

01

02

επάνω από τη φωτιά για να κάψει τα θνητά του στοιχεία. Θα προκαλέσει όμως την έντονη αντίδραση της μητέρας του, της βασίλισσας Μετάνειρας, που δεν γνωρίζει τον σκοπό της, και έτσι θα αναγκαστεί να αποκαλύψει τη θεική της ταυτότητα με τα εξής λόγια: «Εγώ, λοιπόν, είμαι η τιμημένη Δήμητρα, αυτή που προσφέρει τροφή και χαρά σε αθανάτους και θνητούς». Ως θεά Δήμητρα δίνει εντολή στον βασιλιά και στους Ελευσίinius να της κτίσουν ναό και βωμό «έξω από την πόλη σας και τα ψηλά της τείχη, στον λόφο που υψώνεται επάνω από το Καλλίχορον Φρέαρ». Σε αυτόν τον ναό, που αμέσως θα κατασκευάσει ο Κελεός, θα κλειστεί, αποφασισμένη να μην αφήσει τη γη να βλαστήσει μέχρι να ξαναδεί την αγαπημένη της κόρη. Ο Δίας, ο βασιλιάς θεών και ανθρώπων, προστάζει τον Πλούτωνα να αφήσει την Περσεφόνη να ανέβει στον Επάνω Κόσμο. Αυτός όμως της προσφέρει να φάει ρόδι, σύμβολο γάμου. Έτσι η Κόρη θα ζει τους οκτώ μήνες του χρόνου μαζί με τη μητέρα της στη γη και τους υπόλοιπους με τον σύζυγό της στο βασίλειο του Άδη.

Έπειτα από αυτό, πριν φύγει για τον Όλυμπο, χαρούμενη πλέον, η θεά Δήμητρα ξανακάνει τη γη να φυτρώσει και διδάσκει στους Ελευσίinius την καλλιέργειά της για να τη διδάξουν, με τη σειρά τους, σε ολόκληρο τον κόσμο.

Τους μαθαίνει, επίσης, να την τιμούν με λατρευτικές τελετές που είναι μυστηριακές και στις οποίες οι συμμετέχοντες θα γίνονται ευτυχισμένοι και ολοκληρωμένοι με τον όρο, όμως, να μην αποκαλύψουν ποτέ το περιεχόμενό τους.

- 03 Η «Φεύγουσα Κόρη» από την ευρύτερη περιοχή της Ιεράς Οικίας. Στόλιζε αετωματική σύνθεση με κεντρικό θέμα την αρπαγή της Περσεφόνης ή την άνοδό της από τον Άδη (περ. 480 π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας.
- 04 Τμήμα από τον θριγκό του εξωτερικού προστώου των Μικρών Προπυλαίων με την αναθηματική επιγραφή και τα σύμβολα της λατρείας της θεάς Δήμητρας.
- 05 α. Λαίμος μελανόμορφης λουτροφόρου από τον χώρο του Τελεστηρίου με παράσταση πομπής δαδοφόρων (540–500 π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας. β. Σχεδιαστική αναπαράσταση της πομπής. Σχέδιο: Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων/ΥΠΠΟΑ.

03

Αυτή η λατρεία έγινε γνωστή ως Μυστήρια της θεάς Δήμητρας και καθώς οι τελετουργίες γίνονταν στην Ελευσίνα ονομάστηκαν Ελευσίνια Μυστήρια. Μία τοπική, λοιπόν, λατρεία, περιορισμένη αρχικά στα μέλη μιας οικογένειας ή ενός γένους, σταδιακά εξαπλώθηκε πέρα από τα στενά αυτά όρια. Η προσάρτηση της πόλης της Ελευσίνας στο ισχυρό κράτος της Αθήνας, κατά τους ιστορικούς χρόνους, οδήγησε στην εξέλιξη της λατρείας σε έναν πανελλήνιο θρησκευτικό θεσμό με ενοποιητική δύναμη και ισχυρή επιρροή, ο οποίος στους ρωμαϊκούς χρόνους απέκτησε καθολικό κύρος.

Τα Ελευσίνια Μυστήρια

Οι λατρευτικές τελετές πραγματοποιούνταν σε δύο περιόδους. Την άνοιξη, τον μήνα Μάρτιο, τον αρχαίο μήνα Ανθεστηριώνα, γίνονταν στην Αθήνα η προκαταρκτική μύηση που περιλάμβανε καθαρισμό στον Ιλισό ποταμό. Πρόκειται για τα Μικρά, όπως τα έλεγαν, τα εν Άγραις Μυστήρια. Τον Σεπτέμβριο, τον αρχαίο μήνα Βοηδρομιώνα, γίνονταν τα Μεγάλα Μυστήρια που διαρκούσαν εννέα ημέρες, σε ανάμνηση της περιπλάνησης της θεάς Δήμητρας για την αναζήτηση της κόρης της, Περσεφόνης.

Ακολουθούσαν ένα συγκεκριμένο τελετουργικό που συνοπτικά περιλάμβανε τα εξής:

Την παραμονή μεταφέρονταν από την Ελευσίνα στην Αθήνα τα Ιερά Αντικείμενα με τον Ιεροφάντη και τον Δαδούχο επικεφαλής μιας πομπής εφήβων. Αυτά φυλάσσονταν στο «Εν άστει Ελευσίνιον», ένα μικρό ιερό της Δήμητρας στη βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης.

Την επόμενη ημέρα γινόταν η πρόρρηση της έναρξης των Μυστηρίων, η οποία ονομαζόταν Αγυρμός (δηλαδή συγκέντρωση των υποψηφίων μυστών). Ο Ιεροκήρυξ καλούσε όσους επιθυμούσαν να συμμετάσχουν, αποκλείοντας μόνο όσους είχαν βάψει τα χέρια τους με αίμα και όσους δεν κατανοούσαν την ελληνική γλώσσα.

Η δεύτερη ημέρα ονομαζόταν «Άλαδε Έλασις» από την προτροπή του Κήρυκα «Άλαδε μύστα!». Αυτοί που βρίσκονταν στη διαδικασία της μύησης κατευθύνονταν στη θάλασσα του Φαλήρου, όπου έκαναν καθαρτήριο λουτρό εξαγνισμού και θυσίαζαν χοιρίδια στη θεά Δήμητρα.

Ακολουθούσε η πομπή των μυστών, οι οποίοι στεφανωμένοι συνόδευαν τον Ίακχο και τα Ιερά Αντικείμενα κατά την επιστροφή τους από την Αθήνα στην Ελευσίνα, διασχίζοντας την Ιερά Οδό και καλύπτοντας μια απόσταση περίπου 22 χιλιομέτρων.

Στη διαδρομή έκαναν στάσεις σε ιερά που συναντούσαν, όπως το ιερό της Αφροδίτης Αφαιάς, στο σημερινό Χαϊδάρι, καθώς και στους Ρειτούς, τις δυο λίμνες, μία μεγάλη και μία μικρή, αφιερωμένες στη Δήμητρα και την Περσεφόνη αντίστοιχα¹. Η πομπή προσέγγιζε την Ελευσίνα καθώς νύχτωνε και οι υποψήφιοι μύστες, κρατώντας ο καθένας από μία δάδα αναμμένη, εισέρχονταν στο Ιερό. Οι μελετητές υποθέτουν ότι η νύχτα περνούσε με χορούς γύρω από το «Καλλίχορον Φρέαρ».

Και φτάνουμε στην 21η Βοηδρομιώνος, τη σπουδαιότερη ημέρα των Μυστηρίων. Κατά την παράδοση, ο Κήρυκας

εμφανιζόταν στα Μεγάλα Προπύλαια και φώναζε: «Εκάς, εκάς οι βέβηλοι» (μακριά οι βέβηλοι).

Ακολουθούσε η διαδικασία της μύησης στον χώρο του ναού της Δήμητρας, στο λεγόμενο Τελεστήριο, που περιλάμβανε τα «δρώμενα» (πιθανά μία αναπαράσταση των παθών της θεάς), τα «δεικνύμενα» (τα ιερά αντικείμενα που αποκάλυπτε ο Ιεροφάντης) και τα «λεγόμενα» (κάποιο είδος κατήχησης ή διδασκαλίας).

Η επόμενη νύχτα ήταν αφιερωμένη στην Εποπτεία, την ανώτατη βαθμίδα μυήσεως. Οι τελετές ολοκληρώνονταν με την ανατολή της επόμενης ημέρας, της 23ης Βοηδρομιώνος, που είχε την ονομασία «πλημοχόη» και ήταν αφιερωμένη στη λατρεία των χθόνιων δυνάμεων και των νεκρών.

Με το τέλος των Μυστηρίων, οι μνημένοι έχοντας ζήσει μία μοναδική εμπειρία που ενεργοποιούσε το σώμα, την ψυχή και το πνεύμα τους, αντιλαμβάνονταν το αέριο σχήμα της εναλλαγής της ζωής με τον θάνατο, συμφιλώνονταν με την ιδέα του και δημιουργούσαν ελπίδες για τη μεταθανάτια τύχη τους.

Τα Ελευσίνια Μυστήρια, έπειτα από μια μακρόχρονη και λαμπρή πορεία ανά τους αιώνες, καταργήθηκαν οριστικά στα χριστιανικά χρόνια, ο μύθος τους όμως παραμένει αναλλοίωτος έως τις μέρες μας.

Η ιστορία της λατρείας και του Ιερού

Οι φιλολογικές πηγές, σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που μας δίνουν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα από τον χώρο του Ιερού, υποδεικνύουν την έναρξη της λατρείας στους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους.

Τον 8ο αιώνα π.Χ. η Ελλάδα ερημώνεται από έναν μεγάλο λιμό. Το μαντείο των Δελφών τότε προστάζει τους Αθηναίους να προσφέρουν θυσιές στη θεά Δήμητρα, στο όνομα όλων των Ελλήνων. Αυτός ήταν ο μόνος τρόπος να

06

- 06 Ανάγλυφο με παράσταση Ελευσινίων θεοτήτων. Ανάθημα του ιερέα Λακρατεΐδη (περ. 100 π.Χ.). Βρέθηκε στον περίβολο του Πλουτωνείου. Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας. Φωτ.: Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων/ΥΠΠΟΑ.
- 07 Βάση μελανόμορφου γαμικού λέβητα με σκηνή γυναικωνίτη. Βρέθηκε εντός του περιβόλου της Ιεράς Οικίας (αρχές 5ου αι.π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας.
- 08 Αναπαράσταση του εξωτερικού προστώου των Μικρών Προπυλαίων (σχέδιο: Η. Hörmann).

εξευμενίσουν τη θεά για να κάνει πάλι τη γη εύφορη και καρποφόρα.

Ο χρησμός, σύμφωνα με τον Γ. Μυλωνά και τον Ι. Τραυλό, δόθηκε κατά την 5η Ολυμπιάδα (760 π.Χ.). Τότε θεωρούν ότι η λατρεία της Δήμητρας γίνεται πανελλήνια. Ίσως όμως να επανεμφανίζεται στην Ελευσίνα μια λατρεία που είχε εγκαταλειφθεί στους ΥΕ ΙΙΙ χρόνους.

Την πρώτη επιβεβαιωμένη μαρτυρία για μια λατρεία στο πρόσωπο της θεάς αποτελεί η πυρά Α, που εντοπίστηκε στη νότια είσοδο του πολυγωνικού ανδρήρου του μυκηναϊκού Μεγάρου Β, στην περιοχή του Τελεστηρίου. Στο εσωτερικό της πυράς αυτής, πέρα από τέφρες, ήρθε στο φως ένας μεγάλος αριθμός πτηνόσχημων ειδωλίων και πλήθος αγγείων, από τα οποία τα πρωιμότερα χρονολογούνται στην Ύστερη Γεωμετρική εποχή. Στην πλειονότητά τους τα ειδώλια παριστάνουν γυναικείες μορφές, ορισμένες καθιστές και άλλες όρθιες. Ίσως οι πρώτες θυσίες στον χώρο αυτό να σχετίζονται με τον χρησμό που αναφέρεται από τις αρχαίες πηγές. Οι έμπυρες ιεροτελεστίες με προσφορές ειδωλίων θα διατηρηθούν στην περιοχή του Τελεστηρίου έως το τέλος του 7ου αιώνα π.Χ. Τα υστερότερα ειδώλια που βρέθηκαν στην πυρά Α είναι δαιδαλικές γυναικείες προτομές, που ίσως εικονίζουν τη Δήμητρα.

Στα χρόνια του Σόλωνα οικοδομείται το πρώτο Τελεστήριο, ενώ η μεγάλη δημοτικότητα που αποκτά η λατρεία της θεάς στο δεύτερο μισό του 6ου αιώνα π.Χ., στα χρόνια του Πεισίστρατου, έχει ως αποτέλεσμα την

07

κατασκευή ενός νέου και μεγαλύτερου Τελεστηρίου, καθώς και ενός εντυπωσιακού οχυρωματικού περιβόλου που εξασφάλιζε την προστασία του Ιερού και διατηρούσε τη μυστικότητα των λατρευτικών τελετών.

Το Πεισιστράτειο τείχος, όπως είναι γνωστό, κατασκευάστηκε ακολουθώντας σε κάποια τμήματα τη γραμμή του προγενέστερου τείχους, το οποίο περιοριζόταν στην ανατολική περιοχή του Ιερού, ενώ επεκτάθηκε τόσο στο βορειοδυτικό όσο και στο νοτιοδυτικό τμήμα του. Η σημασία του στην οικοδομική τεχνολογία είναι μεγάλη, καθώς αποτελεί ένα από τα ελάχιστα σωζόμενα παραδείγματα οχυρωματικών κατασκευών από ωμοπλίνθους. Το κατώτερο τμήμα του, ύψους περίπου 1,2 μ., ήταν κατασκευασμένο κατά το πολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας με μεγάλους λίθους από ελευσινιακό γκρίζο ασβεστόλιθο («λιθολόγημα»). Η ανωδομή του ήταν κτισμένη με τετράγωνες πλίνθους από λάσπη και άχυρο, στεγνωμένες στον ήλιο (ωμόπλινθοι). Στο ψηλότερο τμήμα του υπήρχε η πάροδος, ο διάδρομος όπου περιπολούσαν οι φρουρές. Σε κανονικά διαστήματα ήταν ενισχυμένο με ψηλούς πύργους συμπαγείς στη βάση, κατασκευασμένους με το ίδιο σύστημα δόμησης.

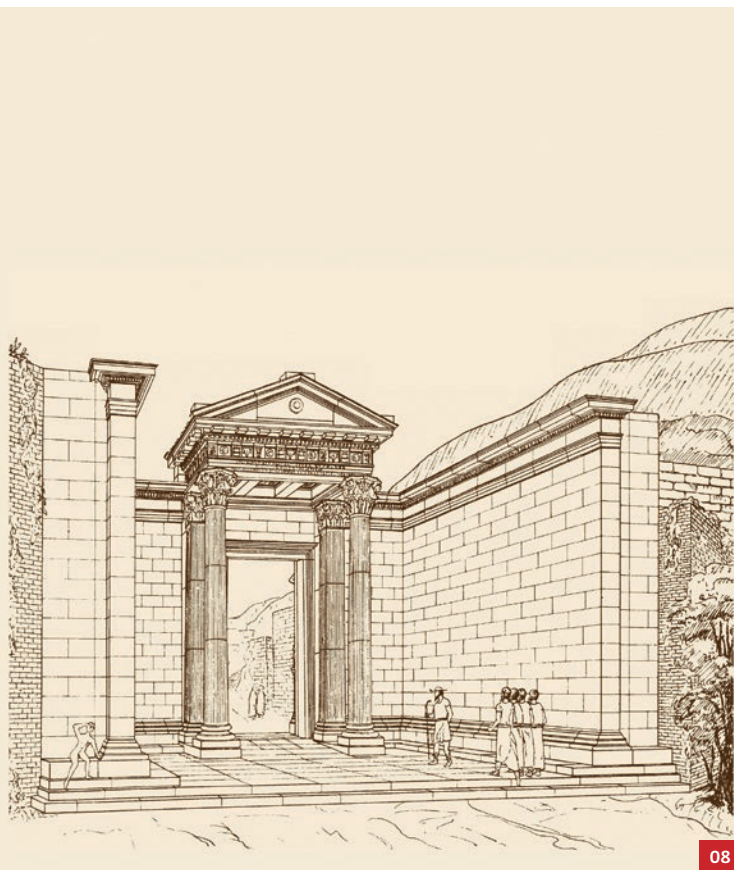
Μετά το τέλος των Περσικών Πολέμων, ο Περικλής και στη συνέχεια ο Λυκούργος αναλαμβάνουν να πραγματοποιήσουν μια σειρά από οικοδομικά έργα με σκοπό να τονίσουν τη δόξα και την αίγλη του σημαντικότερου θρησκευτικού κέντρου της εποχής τους. Το Τελεστήριο αποκτά ένα ιδιαίτερα επιμελημένο σχέδιο και το τείχος του Ιερού επεκτείνεται για να περιβάλει τα νέα κτήρια.

Το Λυκούργειο τείχος, που οικοδομήθηκε τον 4ο αιώνα π.Χ. για να επεκτείνει το Ιερό προς τα νότια, ήταν κατασκευασμένο με το λεγόμενο ισοδομικό σύστημα τοιχοδομίας, όπως και το προγενέστερο Περικλείο τείχος το οποίο μιμείται, με τεφροκύανους ελευσινιακούς ασβεστόλιθους στο κατώτερο τμήμα και κιτρινέρυθρους πωρόλιθους με επίπεδη όψη στην ανωδομή. Τόσο η διχρωμία των λίθων όσο και οι φωτοσκιάσεις που δημιουργούνται από τους διαφορετικούς τρόπους κατεργασίας καταδεικνύουν την προσπάθεια των αρχαίων δημιουργών να συνδυάσουν τη λειτουργικότητα των οχυρωματικών έργων με την αισθητική.

Είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό πως όλοι οι σπουδαίοι ηγέτες του κράτους της Αθήνας υποστήριξαν τη σχέση της με το ελευσινιακό Ιερό για λόγους οικονομίας και πολιτικής και χρησιμοποίησαν στη διπλωματία τους το κύρος των Ελευσινίων Μυστηρίων.

Η εποχή της Ρωμαϊκρατίας είναι η περίοδος ανάδειξης του Ιερού ως θρησκευτικού και πολιτικού κέντρου οικουμενικής σημασίας.

Οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες που μυήθηκαν στα Ελευσίνια Μυστήρια έδειξαν έμπρακτα την ευνοία τους προς το Ιερό. Στα χρόνια του Αδριανού, του Αντωνίνου του Ευσεβούς και του Μάρκου Αυρηλίου, οικοδομήθηκαν τα πιο εντυπωσιακά και μνημειώδη κτήρια, όπως τα Μεγάλα Προπύλαια, οι θριαμβικές αψίδες, ο ναός της Προπυλαίας Αρτέμιδος,

08

- 09 Η κλεμμένη Καρυάτιδα της Ελευσίνας που σήμερα βρίσκεται στο Fitzwilliam Museum στο Cambridge.
- 10 Η Καρυάτιδα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας. Φωτ.: Γιάννης Τζιτζιάς.
- 11 Αναπαράσταση του εσωτερικού προσώπου των Μικρών Προπυλαίων με τις δύο Καρυάτιδες (σχέδιο: H. Hörmann).

η Κρήνη, και οργανώθηκε η είσοδος του Ιερού με την κατασκευή της εντυπωσιακής πλακόστρωτης Αυλής.

Με την επικράτηση του Χριστιανισμού και την έκδοση του διατάγματος του αυτοκράτορα Θεοδοσίου Α΄, το 392 μ.Χ., σταματά η άσκηση της λατρείας της Δήμητρας και το Ιερό κλείνει οριστικά. Το τελειωτικό χτύπημα επιφέρουν οι ορδές του Αλάρικου, το 395 μ.Χ., που ισοπεδώνουν το Ιερό και φονεύουν τον τελευταίο Ιεροφάντη.

Οι πρώτοι περιηγητές και η κλοπή της «Καρυάτιδας της Ελευσίνας»

Η ζωή στην Ελευσίνα φαίνεται ότι δεν σταμάτησε μετά την παρακμή και το αναγκαστικό κλείσιμο του αρχαίου Ιερού με τα διατάγματα των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων. Γνωρίζουμε ότι κατά τους βυζαντινούς χρόνους υπήρχε κατοίκηση στην περιοχή, κατόπιν ένας φράγκικος πύργος που διατηρούνταν ως το 1953 στον αρχαιολογικό χώρο μάς δείχνει ότι και οι Φράγκοι πέρασαν από την Ελευσίνα, ενώ γνωρίζουμε και για το πέρασμα των Βενετών, οι οποίοι, μάλιστα, είδαν το μεγάλο άγαλμα Κόρης που έστεκε μονάχο στο ελευσινιακό τοπίο και θέλησαν να το πάρουν, αλλά τελικά δεν τα κατάφεραν.

Αργότερα, το άγαλμα αυτό το βλέπουμε στα σχέδια του Βρετανού George Wheler, ο οποίος το 1676 επισκέφθηκε την περιοχή του Ιερού. Ο ίδιος περιγράφει και απεικονίζει την εγκαταλελειμμένη και έρημη περιοχή γύρω από αυτό.

Το 1801 ένας άλλος Βρετανός περιηγητής, ο E.D. Clarke, φτάνει στην Ελευσίνα και αποφασίζει να πάρει μαζί του το άγαλμα της Κόρης. Πρόκειται για τη μία από τις δύο κολοσσικές Καρυάτιδες που κοσμούσαν τα Μικρά Προπύλαια των ρωμαϊκών χρόνων. Ήταν τρεις φορές περίπου το μέγεθος του ανθρώπου, σωζόταν μέχρι τη μέση, είχε το πρόσωπο φθαρμένο από τις λεηλασίες κι έφερε επάνω στο κεφάλι ένα κυλινδρικό κουτί, μια «κίστη», διακοσμημένη με στάχια, ρόδακες και τελετουργικά αγγεία, τους λεγόμενους «κέρνους». Για τους χωρικούς της Ελευσίνας ήταν η «αγία Δήμητρα» που προστάτευε τη γη τους και τους έδινε καλή σοδειά.

Τελικά τα κατάφερε και το έκλεψε. Στον δρόμο της επιστροφής, σ' ένα παράξενο παιχνίδι της τύχης, το πλοίο, στο οποίο ήταν φορτωμένο το άγαλμα, βούλιαξε λίγο έξω από τις ακτές της Αγγλίας. Το άγαλμα ανασύρθηκε και την 1η Ιουλίου 1803 τοποθετήθηκε στο πιο προβεβλημένο σημείο της Δημόσιας Βιβλιοθήκης στο Μουσείο Fitzwilliam του Cambridge, ενώ η «αδελφή» της (δεύτερη Καρυάτιδα) εκτίθεται έως και σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας.

Οι αρχαιολογικές έρευνες

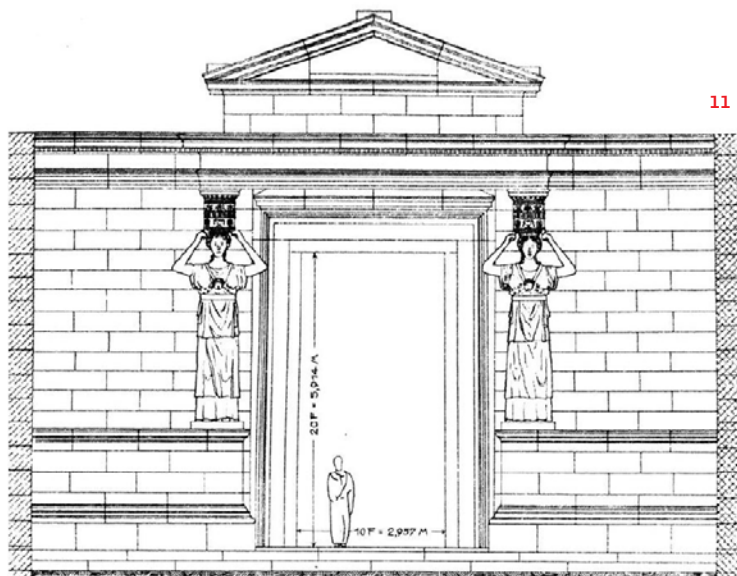
Οι πρώτες επιστημονικές έρευνες στο ελευσινιακό Ιερό πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας από την αρχαιόφιλη Εταιρεία των Dilettanti (Society of Dilettanti), η οποία έστειλε μία αποστολή στην Ανατολική Μεσόγειο με επικεφαλής τον Sir William Gell και τους αρχιτέκτονες John Peter Grandy και Francis Redford. Τα μέλη της αποστολής που έφτασαν στην Ελευσίνα το

09

10

11

1812 κατάφεραν να εντοπίσουν το Τελεστήριο και να σχεδιάσουν την κάτοψή του, η οποία, όμως, αποδείχτηκε λανθασμένη, καθώς τα σπίτια του χωριού της Ελευσίνας που είχαν οικοδομηθεί επάνω σε αυτό τους εμπόδιζαν να έχουν μία σωστή εικόνα του χώρου. Πραγματοποίησαν, επίσης, καθαρισμό του ναού της Προπυλαίας Αρτέμιδος και του Πατρός Ποσειδώνος καθώς και των Μεγάλων Προπυλαίων, και ήταν οι πρώτοι που εντόπισαν την ομοιότητα της κάτοψής τους με εκείνη των Προπυλαίων της Αθήνας. Τέλος, σχεδίασαν πολλά από τα αρχιτεκτονικά μέλη των Μικρών Προπυλαίων. Το σύνολο της ερευνητικής εργασίας τους εκδόθηκε το 1817 σε ένα ιδιαίτερα σημαντικό βιβλίο με τίτλο *The Unedited Antiquities of Attica*.

Μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας, το ενδιαφέρον για το Ιερό της Ελευσίνας αναθερμάνθηκε και το 1860 ο Γάλλος αρχαιολόγος François Lenormant, με την άδεια της ελληνικής κυβέρνησης, πραγματοποιεί μικρής έκτασης και διάρκειας αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των Μικρών Προπυλαίων.

Οι συστηματικές ανασκαφές ξεκίνησαν το 1882 από την Εν Αθηναις Αρχαιολογική Εταιρεία με διευθυντή τον αρχαιολόγο Δημήτριο Φίλιο. Οι εκθέσεις της ανασκαφικής του έρευνας από το 1882 έως το 1894 έδωσαν τα πρώτα

12

13

τεκμηριωμένα στοιχεία για την οικοδομική εξέλιξη του Ιερού. Από τα πρώτα χρόνια συνεργάστηκε με τον Wilhelm Dörpfeld, στη δεξιοσύνη του οποίου οφείλονται τα αρχιτεκτονικά σχέδια που συνοδεύουν τις ετήσιες, κατά βάση, αναφορές του Δ. Φίλιου.

Οι ανασκαφικές εργασίες συνεχίστηκαν στον χώρο μεταξύ των ετών 1895 και 1907 από τον καθηγητή Ανδρέα Σκιά, ο οποίος ερευνήσε ιδιαίτερα την αυλή του Ιερού, το νότιο τμήμα του, το νεκροταφείο των γεωμετρικών χρόνων και τα προϊστορικά κατάλοιπα στα νότια του περιβάλλου.

Η δεύτερη περίοδος των ανασκαφών αρχίζει το 1917 με διευθυντή τον Κωνσταντίνο Κουρουνιώτη. Έως το 1930 έγιναν μικρής έκτασης ανασκαφές, λόγω έλλειψης χρημάτων. Το ίδιο έτος το ίδρυμα Rockefeller χρηματοδοτεί την έρευνα και ο Κ. Κουρουνιώτης πραγματοποιεί εκτεταμένες ανασκαφές που έφεραν στο φως τα κατάλοιπα του Τελεστηρίου και των περιβάλλον του και αποκάλυψαν την οικοδομική ιστορία του Ιερού από το 1500 π.Χ. έως τον 5ο αιώνα μ.Χ.

Τα νέα στοιχεία που προέκυψαν κατά τη δεύτερη αυτή ανασκαφική περίοδο όχι μόνο επιβεβαίωσαν την άγνωστη έως τότε προϊστορική φάση του Ιερού αλλά έδωσαν τη δυνατότητα στους ανασκαφείς να διορθώσουν και να συμπληρώσουν τα προηγούμενα συμπεράσματα σχετικά με την τοπογραφία του Ιερού κατά τους ιστορικούς χρόνους.

Συνεργάτες του Κ. Κουρουνιώτη υπήρξαν ο αρχιτέκτονας Ιωάννης Τραυλός, ο Έφορος αρχαιοτήτων Ιωάννης Θρεψιάδης και, για ένα μικρό διάστημα, ο καθηγητής αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης Ιωάννης Μπακαλάκης.

Από το 1945, μετά τον θάνατο του Κ. Κουρουνιώτη, η Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία εμπιστεύτηκε τις ανασκαφές στους καθηγητές Αναστάσιο Ορλάνδο και Γεώργιο Μυλωνά, καθώς και στον Ιωάννη Τραυλό.

Ο Γ. Μυλωνάς συνέχισε να ασχολείται με την

Ελευσίνα έως τον θάνατό του το 1988. Ήταν ο αρχαιολόγος που έφερε στο φως το λεγόμενο «Δυτικό Νεκροταφείο» της Ελευσίνας με τον μεγάλο αριθμό τάφων που χρονολογούνται στα προϊστορικά χρόνια, μεταξύ των οποίων και μία συστάδα τάφων που ταυτίστηκε από τον ανασκαφέα με τον τάφο των «Επτά επί Θήβας».

Κατά τη δεκαετία του 1990 οι έρευνες εντός του αρχαιολογικού χώρου συνεχίστηκαν από τον Μιχάλη Κοσμόπουλο, ενώ ακολούθησαν εκείνες από τις κατά καιρούς αρμόδιες για τον χώρο Εφορείες Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Πολιτισμού. Σήμερα, ο αρχαιολογικός χώρος και το Μουσείο της Ελευσίνας υπάγονται στην αρμοδιότητα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής.

Το μουσείο του αρχαιολογικού χώρου και η ιστορία του

Οι εκτεταμένες ανασκαφές στον αρχαιολογικό χώρο έθεσαν, από τα πρώτα κιόλας χρόνια, την άμεση ανάγκη φύλαξης του πολύ μεγάλου αριθμού των σημαντικών ευρημάτων που ήλθαν στο φως, καθώς και της έκθεσής τους. Αρχικά, ως χώρος αποθήκευσης χρησιμοποιήθηκε η εκκλησία του Αγίου Ζαχαρία, που βρίσκεται σε κοντινή απόσταση εκτός του αρχαιολογικού χώρου, καθώς και κάποια από τα σπίτια του χωριού της Ελευσίνας που είχαν παραμείνει στην περιοχή του αρχαιολογικού χώρου.

Το πρώτο κτήριο που οικοδομήθηκε για να στεγαστούν και να εκτεθούν τα ευρήματα του Ιερού, σε σχέδιο του αρχιτέκτονα Ιωάννη Μούσση, θεμελιώθηκε το 1889 στο νότιο άκρο του λόφου της αρχαίας ακρόπολης και παραδόθηκε στα μέσα του 1890. Πρόκειται για το Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας, ένα από τα παλαιότερα μουσεία στον ελλαδικό χώρο, ένα λιθοκτιστο, ισόγειο κτήριο που αποτελείται από πέντε αίθουσες σε παρατακτική κάτοψη. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 προστίθεται μία έκτη αίθουσα στο δυτικό τμήμα του και πραγματοποιείται η πρώτη ανακατάταξη του εκθεσιακού του περιεχομένου.

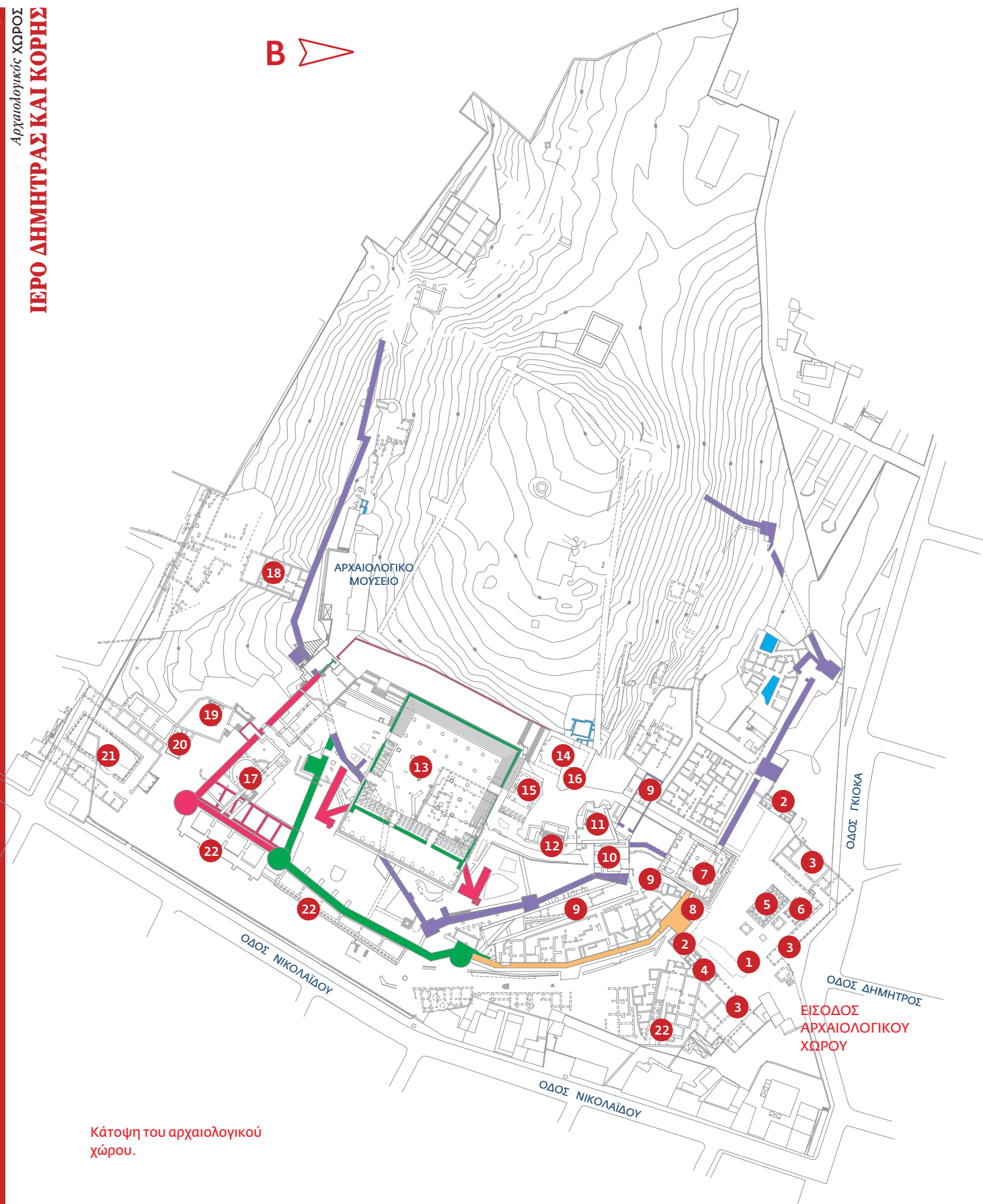
Στα χρόνια της γερμανικής κατοχής λαμβάνονται μέτρα για την προστασία των εκθεμάτων που στεγάζει, τα σημαντικότερα από τα οποία μεταφέρονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, στην Αθήνα. Τα ογκώδη παραμένουν στις αίθουσες προστατευμένα με σάκους από χώμα, ενώ τα μικρότερα συσκευάζονται και κρύβονται στο εσωτερικό μιας αρχαίας δεξαμενής που βρίσκεται στον περιβάλλοντα χώρο. Με το τέλος του πολέμου γίνεται η αποκατάσταση των φθορών του κτηρίου και η επανέκθεση των αντικειμένων. Ακολούθησαν διάφορες αλλαγές και προσθήκες στο εσωτερικό του, με κυριότερη την παρουσίαση της κεραμικής που προερχόταν από τις ανασκαφές στο Δυτικό Νεκροταφείο, καθώς και των μεγάλων γύψινων προπλασμάτων του Ιερού (μακέτες) που κατασκεύασε ο αρχιτέκτονας Ιωάννης Τραυλός.

Η τελευταία επέμβαση πραγματοποιήθηκε μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1999 που έπληξε και το μουσείο. Εκτός από την αποκατάσταση των ζημιών, έγινε μερική ανακαίνιση στο κτήριο, εγκαταστάθηκε σύστημα κλιματισμού καθώς και νέος φωτισμός.

12 Το Καλλίχορον Φρέαρ. Φωτ.: Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων/ΥΠΠΟΑ.

13 Ο αρχαιολογικός χώρος της Ελευσίνας πριν από τις απαλλοτριώσεις. Φωτ.: Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων/ΥΠΠΟΑ.

B

Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου.

	ΠΕΙΣΙΣΤΡΑΤΕΙΟ ΤΕΙΧΟΣ
	ΚΙΜΩΝΕΙΟ ΤΕΙΧΟΣ
	ΠΕΡΙΚΛΕΙΟ ΤΕΙΧΟΣ
	ΛΥΚΟΥΡΓΕΙΟ ΤΕΙΧΟΣ

1	Αυλή
2	Θριαμβικές αψίδες
3	Στοές
4	Κρήνη
5	Ναός της Προπυλαίας Αρτέμιδος και του Πατρός Ποσειδώνος
6	Εσχάρα
7	Μεγάλα Προπύλαια
8	Καλλίχορον Φρέαρ
9	Βοηθητικά κτίσματα
10	Μικρά Προπύλαια
11	Πλουτώνειο
12	Πομπική Οδός
13	Τελεστήριο
14	Ναός της Φαυστίνας
15	Ναός της Σαβίνας
16	Παναγία Μεσοσπορίτισσα
17	Βουλευτήριο
18	Ρωμαϊκή Οικία
19	Ιερά Οικία
20	Μιθραίο
21	Γυμνάσιο
22	Δημόσια κτίσματα

ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΣΤΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Σήμερα, ο οργανωμένος αρχαιολογικός χώρος εκτείνεται στα πρηνή του λόφου της αρχαίας ακρόπολης, επάνω στην οποία δεσπόζει η μικρή εκκλησία της Παναγίας της Μεσοσπορίτισσας.

Τα μνημεία του Ιερού Δήμητρας και Κόρης χρονολογούνται σε διάφορες φάσεις λειτουργίας του. Τα καλύτερα σωζόμενα ανήκουν στα εντυπωσιακά οικοδομήματα που κατασκεύασαν Ρωμαίοι αυτοκράτορες, όλοι τους μυημένοι στα Ελευσίνια Μυστήρια, την εποχή της τελευταίας ανάπτυξης και ακμής του Ιερού.

1.– Αυλή

Η περιήγηση στα μνημεία ξεκινά από την Αυλή (πλατεία) όπου συγκεντρώνονταν οι πιστοί κατά την άφιξή τους στο Ιερό. Στο βόρειο άκρο της Αυλής κατέληγε η Ιερά Οδός, η σημαντικότερη οδική αρτηρία που συνέδεε την Ελευσίνα με την Αθήνα, και την οποία ακολουθούσε η πομπή των μυστών κατά τα Ελευσίνια Μυστήρια. Στο σημείο αυτό σώζονται τα θεμέλια ενός ημικυκλικού κτίσματος που αποτελούσε την Εξέδρα από την οποία αξιωματούχοι του Ιερού παρακολουθούσαν την άφιξη των προσκυνητών. Στους ρωμαϊκούς χρόνους η αυλή, μήκους 65 μ. και πλάτους 40 μ., επιστρώθηκε με μεγάλες μαρμάρινες ορθογώνιες πλάκες και πλαισιώθηκε από μεγαλόπρεπα οικοδομήματα που όριζαν περιμετρικά την έκτασή της. Η ποιότητα των υλικών και το προσεγμένο αποτέλεσμα υποδεικνύουν πως η κατασκευή της αυλής είχε ενταχθεί σε ένα ευρύτερο οικοδομικό πρόγραμμα των Ρωμαίων αυτοκρατόρων που ξεκίνησε από τον φιλέλληνα Αδριανό (117–138 μ.Χ.), στον οποίο οφείλεται και η υπερύψωση της περιοχής της εισόδου για λόγους αντιπλημμυρικούς, συνεχίστηκε από τον Αντωνίνο τον Ευσεβή (138–161 μ.Χ.) και ολοκληρώθηκε από τον διάδοχό του, Μάρκο Αυρήλιο (161–180 μ.Χ.).

2.– Θριαμβικές αψίδες

Στα νοτιοανατολικά και νοτιοδυτικά της ρωμαϊκής Αυλής υψώνονταν δύο εντυπωσιακές και πανομοιότυπες μεταξύ τους θριαμβικές αψίδες, οι οποίες αποτελούν αντίγραφα της Αψίδας του Αδριανού στην Αθήνα. Από την ανατολική αψίδα ξεκινούσε ο δρόμος που οδηγούσε στην περιοχή έξω από τα τείχη του Ιερού με λουτρά, ξενώνες και άλλα δημόσια οικοδομήματα που εξυπηρετούσαν τους προσκυνητές στη διάρκεια της επίσκεψής τους στο Ιερό. Από τη δυτική αψίδα ξεκινούσε ο δρόμος που οδηγούσε στις «Αστυδε» πύλες, στο δυτικό τμήμα του τείχους, και στη συνέχεια έξω από το Ιερό, προς την πόλη της Ελευσίνας. Και οι δύο αψίδες είναι κατασκευασμένες από πεντελικό μάρμαρο και είχαν συνολικό ύψος 16 μ. Στο κάτω τμήμα τους σχημάτιζαν ένα τόξο που είχε άνοιγμα στο κατώφλι 4,85 μ. Αριστερά και δεξιά του

- 14 Η μικρογραφική ανασύνθεση της ανατολικής θριαμβικής αψίδας. Φωτ.: Γιάννης Τζίτζας.
- 15 Η ρωμαϊκή Κρήνη στο ανατολικό τμήμα της Αυλής. Φωτ.: Γιάννης Τζίτζας.
- 16 Η ρωμαϊκή Αυλή στο σημείο όπου καταλήγει η Ιερά Οδός. Φωτ.: Γιάννης Τζίτζας.

14

15

τόξου υπήρχαν βάθρα τα οποία στήριζαν κορινθιακού τύπου κίονες, ενώ στις γωνίες υπήρχαν πεσσοί με κορινθιακά κιονόκρανα. Τα σωζόμενα βάθρα της ανατολικής αψίδας φέρουν διακόσμηση με ανάγλυφες σταυρωτές δάδες, ένα από τα γνωστότερα εμβλήματα της θεάς Δήμητρας και της κόρης της, Περσεφόνης. Το ανώτερο τμήμα των αψίδων ήταν χωρισμένο με κορινθιακούς κίονες σε τρία μέρη, με το μεσαίο τμήμα να φέρει αετωματική επίστεψη, μιμούμενο την πρόσοψη ναού. Εκεί, πιθανότατα, τοποθετούνταν τα χάλκινα αγάλματα των αυτοκρατόρων και των μελών της οικογένειάς τους. Στο επιστύλιο του τόξου και των δύο αψίδων ήταν χαραγμένη και στις δύο πλευρές η επιγραφή: «ΤΟΙΝ ΘΕΟΙΝ ΚΑΙ ΤΩ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙ ΟΙ ΠΑΝΕΛΛΗΝΕΣ». Πρόκειται για αφιερώματα στις δύο θεές του ελευσινιακού Ιερού και στον αυτοκράτορα Αδριανό από τους Πανέλληνες. Αυτοί ήταν τα μέλη του Πανελληνίου, της Ένωσης όλων των ελληνικών πόλεων των τριών ηπείρων σε μία ομοσπονδία με έδρα την Αθήνα, την οποία ο αυτοκράτορας ίδρυσε το 131/132 μ.Χ., και είχε θρησκευτικό, πολιτικό και πολιτισμικό χαρακτήρα. Η επιγραφή ήταν γραμμένη με τέτοιο τρόπο ώστε η λέξη *αυτοκράτορι* να βρίσκεται ακριβώς επάνω από το κέντρο του τοξωτού ανοίγματος. Σήμερα, κοντά στη βάση της ανατολικής αψίδας βρίσκονται συγκεντρωμένα πολλά αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς και αρκετά τμήματα από τη διπλή επιγραφή, ενώ έχει πραγματοποιηθεί και μία προσπάθεια μικρογραφικής ανασύνθεσής της. Από τη δυτική αψίδα σώζονται δεκατέσσερα μόνο αρχιτεκτονικά μέλη καθώς και ένα τμήμα από την επιγραφή της, τα οποία βρίσκονται συγκεντρωμένα κοντά στη βάση της.

3.– Στοές

Μια στοά σχήματος Γ όριζε τη δυτική και τη βόρεια πλευρά της Αυλής μέχρι την Ιερά Οδό. Το κτήριο είχε δωμάτια μόνο στο δυτικό τμήμα, ενώ το βόρειο ήταν μια απλή ανοιχτή στοά μικρού βάθους με μία σειρά κίωνων στη στραμμένη προς την Αυλή πλευρά της για τη στήριξη της μονόριχτης στέγης. Τα δωμάτια, όπως φαίνεται από τη διάταξη και το μέγεθός τους, ίσως αποτελούσαν χώρο φιλοξενίας επίσημων προσκυνητών του Ιερού, ενώ η μεγαλύτερη αίθουσα που έφερε ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρική διακόσμηση χρησίμευε για συνεστιάσεις και συμπόσια. Μία μικρότερη στοά έκλεινε την Αυλή στην ανατολική πλευρά. Η στοά έφερε μία σειρά κίωνων από τους οποίους διατηρούνται σήμερα μόνο τα θεμέλια.

4.– Κρήνη

Δίπλα στη μικρότερη στοά είχε κτισθεί Κρήνη που εξυπηρετούσε τις ανάγκες των προσκυνητών κατά την άφιξή τους στο Ιερό, καθώς και τον εξαγνισμό τους πριν προχωρήσουν στο εσωτερικό του. Από το λαμπρό αυτό οικοδόμημα που χρονολογείται στον 2ο αιώνα μ.Χ. σήμερα σώζεται ο πυθμένας της

δεξαμενής σε σχήμα Π με την ανοικτή πλευρά μήκους 11,30 μ. στα ανατολικά, προς την Αυλή, καθώς και το κρηπίδωμα από λευκό μάρμαρο με οκτώ λεκανοειδείς κοιλότητες στις οποίες έπεφτε το νερό από οκτώ κρουνούς. Ένα δεύτερο κρηπίδωμα από κυανό μάρμαρο, λίγο χαμηλότερα από το πρώτο, διοχέτευε με αυλάκι το νερό σε κεντρικό αγωγό προς τα ανατολικά, έξω από τα τείχη. Η ανωδομή είχε μαρμάρινη επένδυση και έφερε έξι μονολιθικούς αρράβδωτους κίονες με περίτεχνα κιονόκρανα. Ο αρχιτέκτονας Α. Ορλάνδος, ο οποίος πραγματοποίησε τη σχεδιαστική αναπαράσταση όλου του οικοδομήματος της Κρήνης, τόνισε την ομοιότητα των κίωνων και του περίτεχνου γείσου της ανωδομής με την εξωτερική όψη του οικοδομήματος της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, και απέδωσε την κατασκευή της στον φιλέλληνα αυτοκράτορα (117–138 μ.Χ.).

5.– Ναός της Προπυλαίας Αρτέμιδος και του Πατρός Ποσειδώνος

Στο μέσο περίπου της Αυλής σώζεται η κρηπίδα του ρωμαϊκού ναού της Προπυλαίας Αρτέμιδος και του Πατρός Ποσειδώνος, όπως πληροφορούμαστε από τον Πausanias που επισκέφθηκε την Ελευσίνα το 160 μ.Χ. Ο ναός ήταν κατασκευασμένος από πεντελικό μάρμαρο και έφερε ξύλινη στέγη και πήλινη κεράμωση. Διέθετε πρόσθιο και οπίσθιο πρόστυλο προστώ με τέσσερις δωρικούς μονολιθικούς κίονες. Οι διαστάσεις του ήταν παρόμοιες με εκείνες του μικρού και κομψού ναού της Αθηνάς Νίκης στην Ακρόπολη της

Αθήνας, καθώς οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες ήθελαν να κατασκευάσουν στο ελευσινιακό Ιερό οικοδομήματα που μιμούνταν αντίστοιχα αθηναϊκά. Στα ανατολικά και στα βορειοανατολικά του ναού διατηρούνται κατάλοιπα δύο βωμών που ήταν αφιερωμένοι στις θεότητες που συλλατρεύονταν σε αυτόν. Στα βόρεια διατηρούνται υπολείμματα βάθρου, στο οποίο πιθανότατα είχε στηθεί το άγαλμα του Ποσειδώνα.

6.– Εσχάρα

Βορειοδυτικά του ναού της Προπυλαίας Αρτέμιδος και του Πατρός Ποσειδώνος βρίσκεται η Εσχάρα, ένας ιδιότυπος βωμός που χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους και πιθανότατα είναι σύγχρονος με την πλακόστρωση της Αυλής. Αποτελείται από μια τετράγωνη φρεατοειδή κατασκευή, βάθους 1,75 μ., με τοιχώματα από οπτοπλίνθους, που περιβάλλεται από χαμηλό παρολθικό στηθαίο. Στο δάπεδο της κατασκευής άναβε η φωτιά, ενώ σε μικρή προεξοχή, στο μέσο περίπου του ύψους των τοιχωμάτων, εδραζόταν η μεταλλική εσχάρα όπου τοποθετούνταν τα σφάγια των θυσιών, κυρίως χοιρίδια, τα οποία λόγω της γονιμότητάς τους αποτελούσαν τη συνήθη προσφορά στη θεά Δήμητρα. Η τροφοδοσία της φωτιάς με αέρα γινόταν με ένα σύστημα έξι κατακόρυφων αγωγών που διαπερνούσαν τα πλευρικά τοιχώματα. Στη βορειοανατολική γωνία του περιβόλου της Εσχάρας διατηρούνται λείψανα τοίχου του 6ου αιώνα π.Χ., κτισμένου κατά το πολυγωνικό σύστημα δόμησης, ενώ στα νότια του περιβόλου σώζονται λείψανα αψιδωτού κτίσματος του 8ου αιώνα π.Χ.

- 17 Το Καλλίχορον Φρέαρ. Φωτ.: Γιάννης Τζιτζάς.
- 18 Η Εσχάρα στο βορειοδυτικό τμήμα της Ρωμαϊκής Αυλής. Φωτ.: Γιάννης Τζιτζάς.
- 19 Τα Μεγάλα Προπύλαια. Φωτ.: Γιάννης Τζιτζάς.
- 20 Ο Οίκος των Κηρύκων στη βοθητική περιοχή του Ιερού. Ορθοφωτ.: Διεύθυνση Έρευνας και Τεχνικής Υποστήριξης Μελετών και Έργων Αναστήλωσης/ΥΠΠΟΑ.

7.- Μεγάλα Προπύλαια

Μία μεγαλόπρεπη είσοδος, τα Μεγάλα Προπύλαια, όριζε τη νότια πλευρά της Αυλής. Το επιβλητικό αυτό κτήριο χρονολογείται στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους και κατασκευάστηκε επάνω στον παλιό Βόρειο Πυλώνα, τη λιτή φρουριακή είσοδο της εποχής του Κίμωνα (α' μισό του 5ου αι. π.Χ.). Είχε προσανατολισμό προς την Αθήνα και ήταν πιστό σχεδόν αντίγραφο του κεντρικού τμήματος των Προπυλαίων της Ακρόπολης. Αποτελείται από δύο πρόπυλα με έξι δωρικούς κίονες στην πρόσοψη. Το βόρειο πρόπυλο, το εξωτερικό, είχε πέντε εισόδους, προσιτές από τη ρωμαϊκή Αυλή με κλίμακα έξι βαθμίδων. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα πολλά χαράγματα (graffiti) επιδαπέδιων παιχνιδιών που υπάρχουν στις βαθμίδες και στο πλακόστρωτο δάπεδο, τα οποία καταδεικνύουν τη χρήση του χώρου από τους προσκυνητές για διασκέδαση και κοινωνικές συναναστροφές, πριν από την είσοδό τους στο κυρίως Ιερό για την τέλεση της μυστηριακής λατρείας. Το νότιο πρόπυλο οδηγούσε στην εσωτερική αυλή του Ιερού η οποία ήταν προσιτή χωρίς κλίμακα. Κοντά στο πρόπυλο αυτό υπήρχε ένας εγκάρσιος τοίχος με πέντε θύρες, από τις οποίες σήμερα σώζονται μόνο τα κατώφλια. Ο τοίχος χώριζε το κτήριο σε δύο άνισα τμήματα, με το βόρειο τμήμα να είναι σημαντικά μεγαλύτερο. Για την καλύτερη στήριξη της στέγης του υπήρχε στον διαμήκη άξονα μία στοά με έξι κομψούς ιωνικούς κίονες, πίσω από τους δύο κεντρικούς κίονες του βόρειου πρόπυλου. Οι δωρικοί κίονες της βόρειας πρόσοψης επιστέφονταν

18

από θριγκό με επίπεδα επιστύλια, ζωφόρο με τρίγλυφα και μετόπες, καθώς και από αέτωμα διακοσμημένο στο τύμπανο με ανάγλυφη προτομή αυτοκράτορα τοποθετημένη στο κέντρο ασπίδας (imago clipeata, «εικὼν ἐν ὀπλῳ»). Ο αυτοκράτορας φορά στρατιωτικό θώρακα με ένα αρκετά κατεστραμμένο γοργόνειο στο κέντρο, επάνω στο οποίο χαράχτηκε μεταγενέστερα χριστιανικός σταυρός. Απεικονίζει, πιθανότατα, τον Μάρκο Αυρήλιο που κυβέρνησε από το 161 έως το 180 μ.Χ. και στον οποίο αποδίδεται η ολοκλήρωση των Μεγάλων Προπυλαίων. Στα δυτικά του μνημείου βρίσκονται σήμερα συγκεντρωμένα πολλά από τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά μέλη του οικοδομήματος, καθώς και το τμήμα του βόρειου αετώματος με την προτομή του αυτοκράτορα.

8.– Καλλίχορον Φρέαρ

Στα βορειοανατολικά των Μεγάλων Προπυλαίων, σε χαμηλότερο επίπεδο, βρίσκεται το ιερό πηγάδι της θεάς Δήμητρας, το Καλλίχορον Φρέαρ. Όπως αναφέρει ο περιηγητής Πausanias, εκεί τελούνταν από τις γυναίκες της Ελευσίνας χοροί που αποτελούσαν μέρος των ιεροτελεσσιών προς τιμήν της θεάς. Η κατασκευή χρονολογείται στα τέλη του 6ου–αρχές 5ου αιώνα π.Χ. Σήμερα δεν είναι πλήρως ορατή λόγω των μεταγενέστερων κτισμάτων που οικοδομήθηκαν για τη διαμόρφωση της εισόδου του Ιερού κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους (2ος αι. μ.Χ.). Το σημερινό βάθος του πηγαδιού είναι 6 μ. Το εσωτερικό του έχει επιμελημένη λίθινη επένδυση κατά το πολυγωνικό σύστημα δόμησης. Το στόμιό του αποτελείται από δύο ομόκεντρους δακτυλίους κατασκευασμένους από γκριζογάλανο ελευσινιακό λίθο, «τους καλούς χορούς», όπως χαρακτηριστικά ανέφερε το 1892 ο ανασκαφέας Δ. Φίλιος. Οι λίθοι συνδέονταν μεταξύ τους με μεταλλικούς συνδέσμους διπλού Τ. Από τους δύο δακτυλίους του στομίου ο κατώτερος είχε διπλή λειτουργία, καθώς χρησίμευε ως αναβαθμός επάνω στον οποίο στέκονταν για να αντλήσουν το νερό, αλλά και ως κάθισμα όπου πιθανόν οι κόρες τραγουδούσαν ύμνους προς τη θεά. Ο χώρος γύρω από το πηγάδι είναι επιστρωμένος με πώρινες πλάκες, ενώ σκούροι ελευσινιακοί λίθοι ορίζουν το περιμετρικό τελείωμα. Ολόκληρος ο χώρος περικλείεται από ψηλό αψιδωτό τοίχο, πώρινο στη βάση και πλίνθινο στην ανωδομή, με τρεις εισόδους πρόσβασης που ενδεχομένως σχετίζονταν με λατρευτικές τελετές. Ο τοίχος, ίσως το 297 π.Χ., στα χρόνια του Δημήτριου του Πολιορκητή, μετατράπηκε σε χαμηλό στηθαίο, ενώ καταστράφηκε οριστικά τον 3ο αιώνα μ.Χ.

19

20

9.– Βοηθητικά κτίσματα

Στη βοηθητική περιοχή του Ιερού, ανήκουν ο Οίκος των Κηρύκων, μια υπόγεια δεξαμενή και οι σιροί. Η περιοχή, που εκτείνεται δυτικά και ανατολικά των Μεγάλων Προπυλαίων, εντός του περιβόλου, διατηρεί κατάλοιπα

22 Η κλίμακα καθόδου στο εσωτερικό της ρωμαϊκής δεξαμενής. Φωτ.: Γιάννης Τζίτζας.

23 Η ρωμαϊκή δεξαμενή, ο ρωμαϊκός σιρός και στο βάθος το Πεισιστράτειο τείχος (κάτω από τα στέγαστρα). Φωτ.: Γιάννης Τζίτζας.

24 Τα Μικρά Προπύλαια. Φωτ.: Σωκράτης Μαυρομμάτης. Πηγή: Κ. Παπαγγελή, *Ελευσίνα – Ο Αρχαιολογικός Χώρος και το Μουσείο*, Όμιλος Λάτση, Αθήνα 2002.

που σχετίζονται με χώρους για την αποθήκευση των προσφορών των πιστών, με οικήματα για τη διοίκηση του Ιερού, καθώς και με οικίες ιερέων. Τα κτίσματα αυτά χρονολογούνται από την εποχή του Πεισιστράτου έως την Ύστερη Αρχαιότητα. Στο δυτικό τμήμα της βοηθητικής περιοχής, στις υπώρειες του λόφου, διατηρούνται λείψανα κτίσματος που οι ανασκαφείς ταύτισαν με τον Οίκο των Κηρύκων. Τον χώρο χρησιμοποιούσαν για συνεδριάσεις και τελετουργίες τα μέλη του ιερού γένους των Κηρύκων. Πρόκειται για το δεύτερο μεγάλο ιερατικό γένος απ' όπου καταγόταν ο Δαδούχος, ο δεύτερος σε σπουδαιότητα ιερέας των Ελευσινίων Μυστηρίων μετά τον Ιεροφάντη, ο οποίος προερχόταν από το ιερατικό γένος των Ευμολπιδών. Το οικοδόμημα χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους και αποτελείται στα βόρεια από μία μεγάλη αίθουσα, πιθανόν για τις συνεδριάσεις του Ιερατείου, και στα νότια από τρία διαδοχικά δωμάτια. Στο μεσαίο από αυτά (δωμάτιο Γ) βρέθηκε τοιχογραφία με μορφές ζώων και παράσταση καθήμενου Δία που κρατά Νίκη. Μια λεκάνη σπονδών και ένας μικρός τετράγωνος βωμός που βρέθηκαν στο ίδιο δωμάτιο μαρτυρούν την ιερότητα του χώρου.

Στο ανατολικό τμήμα της βοηθητικής περιοχής,

δίπλα στα Μεγάλα Προπύλαια, σώζονται τα ερείπια μιας υπόγειας δεξαμενής ρωμαϊκών χρόνων, η οποία εξασφάλιζε αυτάρκεια νερού στο κυρίως Ιερό. Η δεξαμενή διαθέτει δύο μεγάλους υπόγειους καμαροσκεπείς χώρους, οι οποίοι είναι κατασκευασμένοι από λίθους και οπτοπλίνθους και επιχρισμένοι με υδατοστεγές κονίαμα για την εξασφάλιση της απόλυτης στεγανότητας. Ο πρώτος χώρος χρησίμευε ως δεξαμενή καθίζησης. Εκεί γινόταν ο καθαρισμός του νερού, ένα πρώτο φιλτράρισμα, με την καθίζηση των ξένων ουσιών. Από τον δεύτερο χώρο της δεξαμενής–κατανεμητή γινόταν η άντληση του νερού. Για την πρόσβαση στους δύο χώρους είχε κατασκευασθεί στενή κλίμακα καθόδου με λίθινες βαθμίδες. Το ανώτερο διαμέρισμα της δεξαμενής, όπου και η είσοδος, σώζει ίχνη από ορθομαρμάρωση που μαρτυρούν την πολυτελή κατασκευή της.

Η διαχείριση του νερού αποτέλεσε μία από τις βασικές προτεραιότητες στην αναδιοργάνωση του Ιερού κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους. Οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες κατασκεύασαν μεγάλες δεξαμενές με σκοπό τη συλλογή όλο και μεγαλύτερης ποσότητας νερού απαραίτητης για να καλυφθούν οι ανάγκες των πολλών κρηνών και των λουτρικών εγκαταστάσεων. Ο αυτοκράτορας Αδριανός (117–138 μ.Χ.), μυημένος και ο ίδιος στα Ελευσίνια Μυστήρια, πραγματοποίησε σημαντικά υδραυλικά έργα στην Ελευσίνα. Σε αυτά περιλαμβάνονται η διευθέτηση της κοίτης του Ελευσινιακού Κηφισού, η κατασκευή της ορατής, έως σήμερα, γέφυρας στην είσοδο της πόλης, καθώς και το υδραγωγείο του Θριασίου Πεδίου, το οποίο μετέφερε νερό καλής ποιότητας από τις πηγές της Πάρνηθας για την τροφοδοσία της πόλης και του Ιερού. Μεγάλα τμήματα από το Αδριανέιο υδραγωγείο διατηρούνται ορατά σε αρκετά σημεία της πόλης.

Στα νοτιοανατολικά της δεξαμενής διατηρούνται τα θεμέλια ενός μεγάλου και επιμήκους κτίσματος (60x6 μ.) των ρωμαϊκών χρόνων που χρησίμευε ως σιρός. Οι σιροί ήταν αποθήκες στις οποίες συγκεντρώνονταν οι «απαρχές», οι πρώτοι καρποί της αγροτικής παραγωγής σε αναλογία τουλάχιστον 1/200 για το σιτάρι και 1/600 για το κριθάρι, που όλες οι πόλεις ήταν υποχρεωμένες να προσφέρουν στη θεά Δήμητρα, σαν ένα είδος φόρου σε είδος. Τις «απαρχές» παραλάμβαναν οι ιερείς της θεάς και επιβαλλόταν τόσο η άμεση και έγκαιρη παράδοση πριν από τα Ελευσίνια Μυστήρια που τελούνταν το φθινόπωρο, όσο και η υψηλή ποιότητα των αγροτικών προϊόντων. Νότια του σιρού των ρωμαϊκών χρόνων βρίσκεται ο σιρός της εποχής του Περικλή. Σώζεται, σε αρκετό ύψος, η μία από τις δύο σειρές τετράγωνων πεσσών που στηρίζαν την επίπεδη οροφή ενός υπόστυλου κτηρίου με τριγωνική κάτοψη. Λείψανα του σιρού της εποχής

του Πεισίστρατου διατηρούνται στα δυτικά των Μικρών Προπυλαίων. Ο σιρός έχει ορθογώνια κάτοψη και είναι κατασκευασμένος με ιδιαίτερα προσεγμένο πολυγωνικό σύστημα τοιχοδομίας από τεφροκύανες ελευσινιακές λιθοπλίνθους. Συνεχίζεται δυτικότερα, κάτω από το μεταγενέστερο υστερορωμαϊκό τείχος που κτίστηκε με ποικίλα και διαφορετικά οικοδομικά υλικά για την προστασία του Ιερού κατά τον 3ο αιώνα μ.Χ.

10.– Μικρά Προπύλαια

Αφήνοντας τη βοηθητική περιοχή ο επισκέπτης περνά από τα Μικρά Προπύλαια, ένα μνημειακό κτίσμα του 1ου αιώνα π.Χ. που αποτελούσε την εσωτερική είσοδο στο Ιερό. Οικοδομήθηκαν στη θέση όπου παλαιότερα υπήρχε ο Πεισιστράτειος Βόρειος Πυλώνας και αποτελούσαν την κύρια είσοδο στο Ιερό, πριν αυτό επεκταθεί βορειότερα και κατασκευαστούν τα Μεγάλα Προπύλαια. Σύμφωνα με λατινική επιγραφή στο επιστύλιό τους, αφιερώθηκαν στη Δήμητρα και την Περσεφόνη από τον Άππιο Κλαύδιο Πούλχρο, ύπατο του 54 π.Χ.

Το οικοδόμημα αποτελείται από ένα εξωτερικό προστώο, στα βόρεια, και ένα εσωτερικό, προς την πλευρά του Τελεστηρίου. Χωρίζονταν μεταξύ τους με εγκάρσιο τοίχο και κεντρική δίφυλλη θύρα που άνοιγε προς το εσωτερικό προστώο, όπως δηλώνουν και οι καλά διατηρημένες ημικυκλικές αυλακώσεις στο πλακόστρωτο δάπεδο. Δύο άλλες ευθείες αυλακώσεις, παράλληλες μεταξύ τους, πιθανόν χρησίμευαν για την απορροή των ομβρίων υδάτων. Η πρόσβαση στο επιστρωμένο με μεγάλες πλάκες προαύλιο γινόταν με δύο σκαλοπάτια από βορρά. Η σύνθεση του εξωτερικού προστώου ήταν ιδιαίτερη: το αέτωμα επάνω από την πύλη στηριζόταν στις παραστάδες της θύρας και σε δύο ιωνικούς κίονες, από τους οποίους διατηρούνται στη θέση τους μόνο οι βάσεις. Τα κορινθιακά κιονόκρανα και τα επίκρανα των παραστάδων φέρουν περίτεχνη διακόσμηση με φτερωτά ζώα (λιοντάρια και ταύρους). Τα δύο από αυτά είναι τοποθετημένα στον τοίχο ανατολικά των Προπυλαίων και τα άλλα δύο εκτίθενται στον αύλειο χώρο του Μουσείου. Ο θριγκός είχε ιωνικό επιστύλιο και δωρική ζωφόρο διακοσμημένη με τα λατρευτικά σύμβολα της Δήμητρας: κίστες και δέσμες σταριών στα τρίγλυφα, ρόδακες και βουκράνια στις μετόπες. Η οροφή ήταν φατνωματική.

Η διαμόρφωση του εσωτερικού προστώου ήταν διαφορετική. Στεγαζόταν με επίπεδη φατνωματική οροφή, την οποία στηρίζαν δύο μνημειακές «Καρυάτιδες» από πεντελικό μάρμαρο. Η μία εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνιας, ενώ η άλλη κλάπηκε από τον Άγγλο περιηγητή Ε. D. Clarke και μεταφέρθηκε στο Cambridge, όπου βρίσκεται έως σήμερα. Οι βάσεις που στηρίζαν τις Καρυάτιδες διατηρούνται στη θέση τους. Εκatéρωθεν αυτών υπήρχε αρχικά από μία κρήνη. Σε μεταγενέστερη εποχή, στη θέση των κρηνών διανοίχθηκαν πλευρικές είσοδοι.

11.- ΠΛΟΥΤΩΝΕΙΟ

Δυτικά των Μικρών Προφυλαίων, στους βορειοανατολικούς πρόποδες του λόφου της ακρόπολης, ο βράχος σχηματίζει δύο αβαθή συνεχόμενα σπήλαια. Στο βόρειο τοίχωμα του μικρότερου σπηλαίου διακρίνεται ένα διαμπερές άνοιγμα, στην εξωτερική πλευρά του οποίου διατηρείται κλίμακα έξι βαθμίδων λαξευμένων στον βράχο. Η κλίμακα οδηγεί έξω από τον περίβολο του χώρου, σε μία υψομετρικά χαμηλότερη περιοχή, όπου υπάρχει φρεατοειδές όρυγμα. Μπροστά από το μεγαλύτερο σπήλαιο είναι ορατά τα πώρινα θεμέλια ενός μικρού ναού εν παραστάσι, με διαστάσεις περίπου 5,12x6,80 μ., αφιερωμένου στον Πλούτωνα. Ο ναός αυτός χρονολογείται στον 4ο αιώνα π.Χ. και αντικατέστησε έναν προγενέστερο του 6ου αιώνα π.Χ., διαστάσεων 3,40x4,70 μ., ενσωματώνοντας τα κατάλοιπά του. Στη νεότερη φάση, τον 4ο αιώνα π.Χ., οριοθετήθηκε η περιοχή του Πλουτωνείου με την κατασκευή τριγωνικού αναλημματικού περιβόλου κτισμένου με ισοδομικό σύστημα τοιχοποιίας από πωρολιθικές λιθοπλίνθους, με μικρό πρόπυλο στο νοτιοανατολικό άκρο του. Ο περίβολος χώριζε το τέμενος του Πλούτωνα από το υπόλοιπο Ιερό. Στο εσωτερικό του περιβόλου υπάρχει φρεατοειδές στρογγυλό όρυγμα που πιθανότατα σχετίζεται με λατρευτικές τελετές. Δύο αναθηματικά ανάγλυφα που βρέθηκαν στον χώρο αυτό και φέρουν παραστάσεις που σχετίζονται με τον Πλούτωνα και την Περσεφόνη

- 25 Η Πομπική Οδός και τα σωζόμενα βάθρα που έφεραν αναθήματα. Φωτ: Γιάννης Τζιτζάς.
- 26 Ο κύριος χώρος του Ιερού με το Τελεστήριο. Ορθοφωτ.: Διεύθυνση Έρευνας και Τεχνικής Υποστήριξης Μελετών και Έργων Αναστήλωσης/ΥΠΠΟΑ.

26

μαρτυρούν ότι ο ναός ήταν το Πλουτώνειο. Αν και δεν έχει διασαφηνιστεί ο τρόπος χρήσης των σπηλαίων και το τελετουργικό που ενδεχομένως σχετιζόταν με αυτή, φαίνεται ότι η θέση τους στο συγκεκριμένο σημείο υπήρξε καθοριστική για την επιλογή του χώρου ανέγερσης του τεμένους του Πλούτωνα. Η μορφολογία τους ίσως να εξυπηρετούσε την αναπαράσταση του ιερού δράματος της ετήσιας επιστροφής της Περσεφόνης από τον Άδη.

12.- Πομπική Οδός

Συνεχίζοντας την πορεία του ο επισκέπτης ακολουθεί την Πομπική Οδό, η οποία αποτελούσε τη συνέχεια της Ιεράς Οδού εντός του Ιερού, και οδηγούσε από τα Μικρά Προπύλαια στο Τελεστήριο. Στους ρωμαϊκούς χρόνους ο δρόμος αυτός επιστρώθηκε με μαρμαρίνες πλάκες, ορισμένες από τις οποίες διατηρούνται στη θέση τους, ιδιαίτερα στο νοτιοδυτικό τμήμα. Δεξιά και αριστερά της Πομπικής Οδού υπήρχαν βάθρα που έφεραν αγάλματα και άλλα αφιερώματα. Μερικά από αυτά διατηρούνται ακόμη στον χώρο. Στην πορεία της Πομπικής Οδού σώζεται μία βαθμιδωτή εξέδρα λαξευμένη στην ανατολική πλαγιά του βράχου, η οποία λόγω της επιμελημένης κατασκευής της χρονολογείται στον 4ο αιώνα π.Χ. Ίσως από αυτό το σημείο οι πιστοί παρακολουθούσαν κάποια από τα «δρώμενα»

που αποτελούσαν μέρος της ιερής αναπαράστασης κατά την τέλεση των Μυστηρίων. Σε ένα ορθογώνιο άνδριο νότια της εξέδρας σώζονται λείψανα κτηρίου που ταυτίστηκε με τον ναό της Εκάτης. Το άνδριο είναι προσιτό με σκαλοπάτια λαξευμένα στον βράχο και άλλα κατασκευασμένα από πωρόλιθο. Νοτιότερα, στη δεξιά πλευρά της Οδού, ένας μεγάλος βράχος με κοιλότητα βάθους 0,53 μ. στην κορυφή του, πιθανόν αποτελούσε ένα είδος «θησαυρού» για τη συγκέντρωση των χρηματικών προσφορών των πιστών.

13.- Τελεστήριο

Στην απόληξη της Πομπικής Οδού, στα νότια, βρίσκεται η βορειοανατολική είσοδος του Τελεστηρίου. Πρόκειται για το σημαντικότερο κτήριο του Ιερού, καθώς αποτελούσε τον χώρο όπου γίνονταν οι λατρευτικές τελετές των Ελευσινίων Μυστηρίων. Τα αρχαιότερα λείψανα που αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές στον χώρο χρονολογούνται στη Μυκηναϊκή εποχή και ανήκουν σε ένα ορθογώνιο μεγαρόσχημο οικοδόμημα, γνωστό ως «Μέγαρο Β», με δύο κίονες κατά μήκος του κύριου άξονα και προστώ με κλίμακες στην πρόσοψη. Στην ίδια θέση, στις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ., κτίστηκε το Σολώνειο Τελεστήριο που περιλάμβανε έναν ορθογώνιο σηκό με πολυγωνικό σύστημα τοιχοδομίας.

Η εξάπλωση της φήμης του Ιερού και η συνεχής αύξηση του πλήθους των πιστών κατά το δεύτερο μισό του 6ου αιώνα π.Χ. έκαναν αναγκαία την ανέγερση νέου οικοδομήματος, πάντα στην ίδια θέση, λόγω

27–28 Μαρμάρινα αγάλματα λεκανηφόρων Κορών. Πιθανότατα ήταν τοποθετημένα εκατέρωθεν της εισόδου του Τελεστηρίου για να πλένουν οι πιστοί τα χέρια τους κατά την είσοδό τους στο ιερό. Σύμφωνα με την επιγραφή στη βάση τους ήταν αφιερωμένα στη Δήμητρα και την Κόρη από τον Δήμο των Αθηναίων (τέλη 4ου αι. π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας. Φωτ.: Ιστορικό Αρχείο Αρχαιοτήτων/ΥΠΠΟΑ.

29 Η Άνω Αυλή του Τελεστηρίου. Στο βάθος φαίνεται η κλίμακα που οδηγούσε στον ναό της Φαυστίνας. Φωτ.: Γιάννης Τζιτζάς.

27

της ιερότητας του χώρου, τον οποίο, σύμφωνα με τον μύθο, είχε υποδείξει η θεά Δήμητρα. Το κτήριο αυτό, γνωστό ως Πεισιστράτειο Τελεστήριο, είχε μεγάλες διαστάσεις και επιμελημένη διακόσμηση, χαρακτηριστικά που διατηρεί στους κλασικούς και τους ρωμαϊκούς χρόνους. Ήταν μια σχεδόν τετράγωνη αίθουσα (25,30x27,10 μ. περίπου), με τρεις εισόδους στην ανατολική πλευρά, μπροστά από τις οποίες υπήρχε δωρικό προστώο με δέκα κίονες στην πρόσοψη και δύο στις στενές πλευρές. Κατά μήκος της βόρειας, της νότιας και της δυτικής πλευράς υπήρχαν βαθμιδωτές εξόδους, από επτά βαθμίδες η κάθε μία. Από εκεί οι μύστες παρακολουθούσαν τα δρώμενα. Στη νοτιοδυτική γωνία της αίθουσας βρισκόταν το Ανάκτορο, ένας μικρός ορθογώνιος χώρος, στον οποίο φυλάσσονταν τα ιερά αντικείμενα της λατρείας. Η είσοδος σε αυτό επιτρεπόταν μόνο στον ανώτατο ιερέα, τον Ιεροφάντη, ο οποίος, τη νύχτα των Μυστηρίων, έβγαζε από εκεί τα ιερά και τα φανέρωνε στους μυημένους.

Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που σήμερα είναι ορατά στον χώρο σχετίζονται κυρίως με το Τελεστήριο των κλασικών χρόνων, τη Φιλώνειο Στοά (4ος αι. π.Χ.) και τις ρωμαϊκές μετασκευές (2ος αι. μ.Χ.). Το Κλασικό

28

Τελεστήριο ήταν μια σχεδόν τετράγωνη αίθουσα, όπως και το προγενέστερο Πεισιστράτειο, με μεγαλύτερες διαστάσεις (51,20x51,55 μ. περίπου) και τρεις εισόδους στην ανατολική, τη βόρεια και τη νότια πλευρά. Στην ανατολική πλευρά είχε δωρική πρόσωση με δώδεκα κίονες στην πρόσοψη και δύο στις στενές πλευρές. Εξέδρες από οκτώ βαθμίδες, λαξευμένες στον βράχο όπου αυτός υπήρχε ή τεχνητά κατασκευασμένες με λιθοπλίνθους ήταν διαμορφωμένες κατά μήκος της κάθε πλευράς. Υπολογίζεται ότι υπήρχε χώρος για περίπου 5.000 όρθιους θεατές. Τη στέγη του κτηρίου στήριζαν 42 κίονες (έξι σειρές από επτά κίονες η κάθε μία). Επάνω σε αυτούς στηριζόταν μια δεύτερη σειρά κίωνων που έφθαναν έως την οροφή. Στο κέντρο της στέγης υπήρχε το «οπαίον», ένα είδος υπερυψωμένου φεγγίτη απ' όπου έμπαινε το φως στο εσωτερικό του κτηρίου. Στο κέντρο περίπου της αίθουσας υπήρχε το Ανάκτορο. Ο θρόνος του Ιεροφάντη βρισκόταν έξω από την είσοδο του Ανακτόρου.

Το Τελεστήριο των κλασικών χρόνων σχεδίασε ο αρχιτέκτονας Ικτίνος. Το σχέδιό του, λόγω κατασκευαστικών δυσκολιών αλλά και του

θανάτου του Περικλή, φαίνεται πως δεν προχώρησε πολύ. Στη συνέχεια η μελέτη κατασκευής ανατέθηκε διαδοχικά και μέχρι την ολοκλήρωση του έργου σε τρεις αρχιτέκτονες, τον Κόροιβο, τον Μεταγένη και τον Ξενοκλή.

Στα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. στην ανατολική πρόσοψη του Τελεστηρίου προστέθηκε η Φιλώνειος Στοά, τον σχεδιασμό της οποίας ανέλαβε ο Ελευσίνιος αρχιτέκτονας Φίλωνας. Η Στοά θεμελιώθηκε επάνω σε ισχυρό στερεοβάτη και το δάπεδό της επιστρώθηκε με πλάκες από ελευσινιακό ασβεστόλιθο. Ήταν δωρικού ρυθμού με δώδεκα κίονες στην πρόσοψη και δύο στις στενές πλευρές, από τους οποίους σώζονται μόνο τμήματα των κατώτερων σπονδύλων. Οι κίονες, καθώς και η ανωδομή, κατασκευάστηκαν από πεντελικό μάρμαρο.

Το 170 μ.Χ., το Τελεστήριο πυρπολήθηκε από τους Κοστοβώκους, επιδρομείς βόρειας καταγωγής. Στην ανακατασκευή του, στα χρόνια του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρήλιου (121–180 μ.Χ.), διατηρήθηκε το σχέδιο των κλασικών χρόνων, με προέκταση κατά δύο περίπου μέτρα δυτικά. Στους ρωμαϊκούς χρόνους, επίσης, λαξεύτηκαν στον βράχο δύο κλίμακες που οδηγούσαν σε επιμήκη πλατεία, μήκους 70 μ. και

πλάτους 11,45 μ. (Άνω Αυλή), η οποία διαμορφώθηκε με ισοπέδωση του βράχου κατά μήκος της δυτικής πλευράς. Σε όλες τις περιόδους της λειτουργίας του Τελεστηρίου, οι πιστοί συγκεντρώνονταν στην Ιερά Αυλή που εκτεινόταν στην ανατολική, τη βόρεια και τη νότια πλευρά του. Εκεί ήταν ανιδρυμένοι βωμοί και πολυάριθμα αναθήματα, και πραγματοποιούνταν οι ιερές τελετές.

14.– Ναός της Φαυστίνας

Στο βόρειο άκρο της Άνω Αυλής του Τελεστηρίου σώζονται, μη ορατά, τα θεμέλια ναού που κατασκευάστηκε, πιθανότατα, στους χρόνους του Μάρκου Αυρήλιου (161–180 μ.Χ.), για τη σύζυγο του αυτοκράτορα Αντωνίνου του Ευσεβούς, Φαυστίνα την Πρεσβύτερη, η οποία, μετά τον θάνατό της, το 140 μ.Χ. στη Ρώμη, θεοποιήθηκε και τιμήθηκε ως «Νέα Δήμητρα». Ο Αντωνίνος ο Ευσεβής (138–161 μ.Χ.), λίγο πριν πεθάνει, έχρισε διάδοχο στον αυτοκρατορικό θρόνο τον Μάρκο Αυρήλιο. Εκείνος θέλησε να δείξει την ευγνωμοσύνη του πραγματοποιώντας έργα στο ελευσινιακό Ιερό, όπως η ανακαίνιση του Τελεστηρίου και η ανέγερση του ναού της Φαυστίνας. Ο ναός σχημάτιζε στην πρόσοψή του προστώ με έξι κίονες μεταξύ παραστάδων. Ο σηκός ήταν μικρός με διαστάσεις 18x12 μ. και στεγαζόταν με θόλο διαμέτρου 2,50 μ. Το προστώ είχε ξεχωριστή στέγη χαμηλότερη από την κύρια στέγη, η οποία δεν ήταν θολωτή. Οι τοίχοι του σηκού έφεραν μαρμάρινη επένδυση και το δάπεδο ήταν στρωμένο με μεγάλες τετράγωνες πλάκες. Ο δυτικός τοίχος του ναού εφαιτόταν στο Λυκούργειο διατείχισμα, το οποίο, στη βορειοδυτική γωνία του, προσχωρούσε στα δυτικά του λόφου. Στο εσωτερικό του δεν εντοπίστηκαν στοιχεία που να επιβεβαιώνουν την ύπαρξη λατρευτικού αγάλματος. Το οικοδόμημα, κτισμένο 4,10 μ. ψηλότερα από το άνδρηρο, στο τέλος μίας μνημειώδους ανοδικής κλίμακας που κατασκευάστηκε για να εξυπηρετήσει την πρόσβαση σε αυτό, αποτελούσε ένα ιδιαίτερα εντυπωσιακό παράδειγμα της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής των αυτοκρατορικών χρόνων.

15.– Ναός της Σαβίνας

Ανατολικά του ναού της Φαυστίνας διατηρούνται τα κατάλοιπα ενός άλλου ναού, επίσης των ρωμαϊκών χρόνων. Κατά την επικρατέστερη άποψη, ο ναός ήταν αφιερωμένος στη σύζυγο του αυτοκράτορα Αδριανού Σαβίνα, ως ένδειξη σεβασμού. Ο χώρος που κατασκευάστηκε ο ναός είναι ένα τεχνητά διαμορφωμένο επίπεδο με διαστάσεις 14,10x11,20 μ., το οποίο κατά το ήμισυ περίπου σχηματίστηκε από τη λατόμηση του βραχώδους λόφου. Εξαιτίας της μεγάλης υψομετρικής διαφοράς ανάμεσα στο δάπεδό του και στο επίπεδο της Πομπικής Οδού, στα ανατολικά, αλλά κυρίως για τη διευκόλυνση της ανάβασης, κατασκευάστηκε μία κλίμακα δέκα βαθμίδων που

- 30 Ο ρωμαϊκός ναός της Σαβίνας και η εκκλησία της Παναγίας Μεσοσπορίτισσας στον λόφο της ακρόπολης. Φωτ.: Γιάννης Τζιτζάς.

καταλάμβανε όλη την είσοδο. Πρόκειται για ναό τετράστυλο «εν παραστάσι» με αβαθές προστώ και σχεδόν τετράγωνο σηκό. Το ανατολικό του αέτωμα έφερε γλυπτό διάκοσμο με θέμα την αρπαγή της Περσεφόνης από τον Πλούτωνα, που αντέγραφε, σε μικρότερη κλίμακα μερικές από τις μορφές του δυτικού αετώματος του Παρθενώνα. Από τις κεντρικές μορφές της σύνθεσης, δηλαδή την Περσεφώνη και τον Πλούτωνα, δυστυχώς δεν σώζεται κάποιο θραύσμα. Σώζονται όμως τμήματα από γλυπτά που απεικονίζουν δύο θεές, την Αθηνά και την Αρτέμιδα, που συντρέφευαν τη νεαρή κόρη της Δήμητρας. Η θεά Αθηνά φοράει κράνος και τη χαρακτηριστική της αιγίδα, ενώ η θεά Αρτεμη έχει κρεμασμένη τη φαρέτρα της. Τη σκηνή της αρπαγής παρακολουθούν και άλλα πρόσωπα που ταυτίζονται με ήρωες και ηρωίδες της Ελευσίνας και της Αθήνας. Μεταξύ αυτών, εύκολα ταυτίζουμε τον Κέκροπα και την κόρη του Έρση που παρουσιάζονται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο όπως και στο αντίστοιχο σύμπλεγμα του δυτικού αετώματος του Παρθενώνα.

Γύψινα αντίγραφα από τα γλυπτά αυτά, γνωστά ως «Παρθενώνεια», παρουσιάζονταν στη μόνιμη έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου Ελευσίνας. Το αίτημα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δυτικής Αττικής προς το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο για τον μακροχρόνιο δανεισμό των σωζόμενων πρωτότυπων γλυπτών, τα οποία εκτίθενται στη μόνιμη έκθεσή του, εγκρίθηκε και πρόσφατα μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Ελευσίνας με σκοπό την ολοκληρωμένη παρουσίαση της σύνθεσης κατά την επανέκθεση του μουσείου.

- 31 Ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου («Παναγία Μεσοσπορίτισσα») στον λόφο της ακρόπολης. Φωτ.: Γιάννης Τζιτζάς.
- 32 Το νότιο τμήμα του Ιερού όπου φαίνονται το Βουλευτήριο, ο κυκλικός πύργος του Λυκούργειου τείχους και οι ρωμαϊκές δεξαμενές. Ορθοφωτ.: Διεύθυνση Έρευνας και Τεχνικής Υποστήριξης Μελετών και Έργων Αναστήλωσης/ΥΠΠΟΑ.
- 33 Η Ρωμαϊκή Οικία λίγο χαμηλότερα από την αυλή του Αρχαιολογικού Μουσείου. Φωτ.: Γιάννης Τζιτζάς.

16.- Παναγία Μεσοσπορίτισσα

Στον λόφο του Ιερού, όπου συνυπάρχουν κατάλοιπα από τα προϊστορικά έως τα χριστιανικά χρόνια, και στα ανατολικά του ναού της Φαυστίνας, υψώνεται ο μεταβυζαντινός ναός της Παναγίας, χτισμένος επάνω στα ερείπια παλαιότερου, πιθανότατα μίας εκ των τριών παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Ελευσίνας. Σήμερα από το παλαιότερο κτίσμα είναι πλέον ορατά μόνο τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της ανατολικής πλευράς. Η εκκλησία είναι αφιερωμένη στα Εισόδια της Θεοτόκου και είναι γνωστή ως «Παναγία Μεσοσπορίτισσα», καθώς εορτάζεται στην 21η Νοεμβρίου, εποχή του χρόνου που η σπορά βρίσκεται στη μέση. Την ημέρα αυτή οι πιστοί συρρέουν στον ναό της Παναγίας κρατώντας πολυσπόρια (βρασμένα δημητριακά και όσπρια), τα οποία θα ευλογήσει η Παναγία για να έχουν καλή αγροτική παραγωγή. Με αυτό τον τρόπο η ενθύμηση της αρχαίας θεάς Δήμητρας, προστάτιδας της αγροτικής παραγωγής και της αρχαίας πόλης της Ελευσίνας, αντανακλάται στο πρόσωπο της Θεοτόκου.

Ο μεταβυζαντινός ναός ανήκει στον τύπο της μονόχωρης καμαροσκέπαστης βασιλικής και είναι κτισμένος με αργολιθοδομή. Εσωτερικά κοσμεύεται με τοιχογραφίες που χρονολογούνται στον 18ο αιώνα. Το κτιστό τέμπλο φέρει μεταγενέστερες τοιχογραφίες και ξύλινο επιστύλιο. Δυτικά του ναού υψώνεται

33

μεταγενέστερο κωδωνοστάσιο. Πρόκειται για ανεξάρτητο πυργοειδές κτίσμα, το οποίο εδράζεται σε συμπαγή αρχαία βάση και διαρθρώνεται σε τρεις στάθμες. Από αυτές, οι δύο ανώτερες χρονολογούνται στο α' μισό του 19ου αιώνα, στεγάζονται με σταυροθόλια και για το κτίσιμό τους έχουν χρησιμοποιηθεί δόμοι και μάρμαρα σε δεύτερη χρήση από τα προϋπάρχοντα κτίσματα του αρχαιολογικού χώρου. Στη στέψη της στέγης υπάρχει μαρμαρίνος σταυρός βυζαντινού τύπου. Το κωδωνοστάσιο δεν αναφέρεται σε καμία γραπτή πηγή, αλλά βρίσκουμε απεικονίσεις του σε γκραβούρες και φωτογραφίες της δεκαετίας του 1860.

Η πρώτη γνωστή γραπτή αναφορά για τον ναό γίνεται από τον Xavier Scrofaní σε επιστολή του το 1794, ενώ το κωδωνοστάσιο πρωτοεμφανίζεται στις φωτογραφίες του D. Constantin τη δεκαετία του 1860.

Στην κορυφή του λόφου υπάρχει σύγχρονο Ρολόι που ξεκίνησε να λειτουργεί για πρώτη φορά τον Μάιο του 1925. Ύστερα από μία παύση αρκετών χρόνων για τεχνικούς λόγους, το ρολόι επαναλειτούργησε και συνεχίζει έως σήμερα.

17.- Βουλευτήριο

Στη νότια αυλή του Τελεστηρίου, στη νοτιοανατολική γωνία του Λυκούργειου περιβόλου, διατηρούνται τα θεμέλια ορθογώνιου κτηρίου του

4ου αιώνα π.Χ. που ταυτίστηκε με Βουλευτήριο, στο οποίο πιθανόν συνεδρίαζε η Ιερά Γερουσία. Αποτελείται από τρεις αίθουσες, από τις οποίες η μεσαία ήταν ημικυκλική στο πίσω μέρος της. Στην πρόσοψή του ήταν στημένες αναθηματικές στήλες προς τιμήν προσώπων που είχαν προσφέρει υπηρεσίες στο Ιερό. Στους ρωμαϊκούς χρόνους το οικοδόμημα αυτό αντικαταστάθηκε από στοά, από την οποία σήμερα είναι ορατός ο στυλοβάτης των κίονων της. Σε δεύτερο κτίσμα, της ίδιας ή μεταγενέστερης εποχής, ανήκουν τα λείψανα δύο ομόκεντρων ημικυκλίων στην περιοχή της κεντρικής και δυτικής αίθουσας του Βουλευτηρίου του 4ου αιώνα π.Χ. Το εσωτερικό ημικύκλιο ήταν βαθμιδωτό, ενώ το εξωτερικό είχε πρόσοψη με δύο παραστάδες στα άκρα και πέντε κίονες ανάμεσά τους. Πρόκειται για κτήριο με μορφή ωδείου που πιθανόν είχε τη χρήση Βουλευτηρίου της Ρωμαϊκής περιόδου. Δύο βάθρα για αγάλματα που διατηρούνται στα άκρα του ανοίγματος του εσωτερικού ημικυκλίου προφανώς αποτελούν μεταγενέστερες προσθήκες στην πρόσοψή του.

Στο σημείο αυτό, ο επισκέπτης μπορεί να κατευθυνθεί νοτιοδυτικά, προς το Αρχαιολογικό Μουσείο στη νότια κλιτύ του λόφου της αρχαίας ακρόπολης, ή να περάσει από την πύλη του Λυκούργειου τείχους (Νότιος Πυλώνας) και να κατευθυνθεί ανατολικά, έξω από τον περίβολο του Ιερού.

34 Η Καρυάτιδα της Ελευσίνας.
Αρχαιολογικό Μουσείο
Ελευσίνας.

18.– Ρωμαϊκή Οικία

Λίγα μέτρα χαμηλότερα από την αυλή του Αρχαιολογικού Μουσείου βρίσκεται μεγάλο ορθογώνιο κτίσμα του 2ου αιώνα μ.Χ., γνωστό ως Ρωμαϊκή Οικία. Πρόκειται για διώροφη πολυτελή οικία, η οποία αποτελεί μία από τις ιδιωτικές κατοικίες επιφανών προσώπων που κατασκευάστηκαν στους ρωμαϊκούς χρόνους εξωτερικά της οχυρωμένης περιοχής του Ιερού. Ο βόρειος τοίχος της οικίας ήταν το Πεισιστράτειο τείχος με τον βράχο κάτω από αυτό. Έχει διαστάσεις 26,50x13,50 μ. και αποτελείται από μικρά ορθογώνια δωμάτια οργανωμένα γύρω από ένα τετράγωνο αίθριο (atrium) με μικρή μαρμάρινη δεξαμενή (impluvium) στο κέντρο και ψηφιδωτό δάπεδο. Καλύτερα διατηρημένα είναι τα βόρεια δωμάτια που φέρουν τοιχογραφικό διάκοσμο και ψηφιδωτά δάπεδα διακοσμημένα με γεωμετρικά μοτίβα. Πιθανότατα αποτελούσαν τους χώρους υποδοχής και εστίασης των επισκεπτών (tablinum). Στην ανατολική πλευρά του αιθρίου υπήρχε κλίμακα που οδηγούσε στον δεύτερο όροφο. Μία δεύτερη αυλή στη νότια πλευρά ίσως χρησίμευε ως κήπος και ως χώρος για να παρακολουθούν τους αγώνες που τελούνταν στο παρακείμενο στάδιο. Η προνομιακή θέση καθώς και ένας στρωτήρας που προέρχεται από την κεράμωση της στέγης και φέρει την επιγραφή ΙΕΡΑ ΕΛΕΥΣΙΝΙΟΣ υποδηλώνουν τη χρήση της ως κατοικίας μέλους του ιερατείου του ελευσινιακού Ιερού.

19.– Ιερά Οικία

Έξω από τον Νότιο Πυλώνα, στα νοτιοανατολικά αυτού, επάνω σε άνδρηρο με προσανατολισμό από βορρά προς νότο σώζονται λείψανα υστερογεωμετρικού κτίσματος, το οποίο θεωρήθηκε ότι ήταν αφιερωμένο στη λατρεία κάποιου ήρωα–προγόνου που κατοικούσε εκεί και γι' αυτό χαρακτηρίστηκε ως Ιερά Οικία. Πιθανότατα ο τάφος που βρέθηκε ανατολικά της οικίας να ανήκε σε αυτόν. Αποτελείται από σειρά δωματίων που έβλεπαν σε έναν επιμήκη διάδρομο με πλακόστρωτη αυλή μπροστά. Λείψανα κτιστού θρανίου διατηρούνται στο βορειότερο δωμάτιο και λείψανα κτιστού βόθρου στο μεσαίο. Τα μεγάλα τεφροδόχα αγγεία, χαρακτηριστικά της τέλεσης θυσιών, που βρέθηκαν στα δύο μικρότερα δωμάτια μαρτυρούν ότι το οικοδόμημα εξυπηρέτούσε λατρευτικούς σκοπούς. Στις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ. η Ιερά Οικία αντικαταστάθηκε από μικρή τετράγωνη αίθουσα με βωμό που κτίστηκε μπροστά στον τοίχο της αυλής και είχε δάπεδο καλυμμένο με στάχτη. Σε χώρο μεταγενέστερου βωμού μπροστά από την αίθουσα θραύσματα μελανόμορφων αγγείων και πήλινων ειδωλίων σε εκτεταμένο στρώμα στάχτης αποδεικνύουν τη συνέχιση των

θρησκευτικών τελετουργιών. Στους χρόνους του Πεισιστράτου, η αίθουσα καταστράφηκε και ένας περίβολος κτισμένος με εντυπωσιακή πολυγωνική τοιχοδομία περιέβαλε τα ερείπια των προγενέστερων οικοδομημάτων. Στους ίδιους χρόνους επάνω στα ερείπια της Ιεράς Οικίας κατασκευάστηκε μικρός πώρινος ναός, από τον οποίο πιθανότατα προέρχεται το μικρό μαρμάρινο άγαλμα της «Φεύγουσας Κόρης» που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ελευσίνας.

20.– Μιθραίο

Στο νότιο άκρο της ανατολικής πλευράς του πολυγωνικού περιβόλου της Ιεράς Οικίας, και σε επαφή με αυτόν, κατασκευάστηκε στους ρωμαϊκούς χρόνους ένα κτήριο το οποίο λόγω του ιδιόμορφου εσωτερικού του παραπέμπει στην τυπολογία των χώρων λατρείας του Μίθρα και γι' αυτό ερμηνεύτηκε από τους ανασκαφείς ως Μιθραίο. Τα Μιθραία ήταν οι χώροι όπου συγκεντρώνονταν οι οπαδοί του ινδοϊρανικής καταγωγής θεού Μίθρα, της κύριας θεότητας μιας μυστικιστικής λατρείας που άνθησε τον 2ο και 3ο αιώνα μ.Χ. στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Η λατρεία του Μίθρα βρήκε πολυάριθμους και πιστούς οπαδούς στους στρατιώτες των ρωμαϊκών λεγεώνων που τη διέδωσαν σε όλη την Ευρώπη καθώς μετακινούνταν κατά τη διάρκεια των πολέμων. Το κτήριο αποτελείται από ένα ορθογώνιο δωμάτιο με δύο μεγάλα επιμήκη κτιστά βάθρα στις μακρές πλευρές, στα οποία οδηγούσαν μικρές κλίμακες. Σε άλλο κτιστό βάθρο, στο βάθος του δωματίου, ήταν πιθανότατα τοποθετημένο το άγαλμα του θεού. Στην είσοδο του Μιθραίου, στην ανατολική πλευρά, υψωνόταν μαρμάρινο πρόπυλο των κλασικών χρόνων σε δεύτερη χρήση. Το δωρικό αυτό πρόπυλο με δύο κίονες εν παραστάσι στην πρόσοψη ταυτίζεται με το μνημειώδες πρόπυλο που κοσμούσε ήδη από τον 5ο αιώνα π.Χ. τον Πεισιστράτειο Βόρειο Πυλώνα, ο οποίος κατεδαφίστηκε στα μέσα του 1ου αιώνα π.Χ. Το πρόπυλο φυλάχτηκε σε ασφαλές μέρος και επαναχρησιμοποιήθηκε στο Μιθραίο, πιθανότατα, στα χρόνια του Αυγούστου. Στους ρωμαϊκούς χρόνους, η επίσημη θρησκεία παρουσιάζει σταδιακή εξέλιξη, αποτέλεσμα των επιρροών που δέχτηκε μετά από την κατάκτηση άλλων λαών με διαφορετικούς πολιτισμούς και θρησκείες, οι οποίες διαδίδονταν εύκολα. Στην Ελευσίνα, μάλιστα, ο τελευταίος Ιεροφάντης από τις Θεσπιές είχε τον βαθμό του Πατρός στα Μιθραϊκά Μυστήρια.

21.– Γυμνάσιο

Λίγο πιο ανατολικά είναι ορατά τα θεμέλια μεγάλου ορθογώνιου οικοδομήματος με περίστυλη κεντρική αυλή, πλευρικά δωμάτια και μικρό πρόπυλο στην πρόσοψη που χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Από την κάτοψη το οικοδόμημα ερμηνεύτηκε ως Γυμνάσιο, ο κατ' εξοχήν χώρος άθλησης των νέων, απαραίτητος σε όλες τις αρχαίες πόλεις και τα ιερά. Η

αυλή ήταν ο χώρος άσκησης ενώ τα πλευρικά δωμάτια χρησιμοποιούνταν για διδασκαλία και ως χώρος προετοιμασίας των αθλητών.

22.- Δημόσια κτίσματα

Συνεχίζοντας προς βορρά ο επισκέπτης συναντά δημόσια κτίσματα που κατασκευάστηκαν στους ρωμαϊκούς χρόνους. Σε επαφή με την εξωτερική πλευρά του Λυκούργειου και του Περίκλειου τείχους κατασκευάστηκαν δεξαμενές και κρήνες για την εξυπηρέτηση του πλήθους των προσκυνητών. Το συγκρότημα των δεξαμενών αποτελείται από τέσσερις ορθογώνιους χώρους κτισμένους με αργούς λίθους ενισχυμένους με οπτοπλίνθους. Στην ανατολική όψη έχουν κατασκευαστεί αντηρίδες για την ενίσχυση των τοίχων στις υδροστατικές πιέσεις. Δίπλα στις δεξαμενές διατηρείται συγκρότημα κρηνών που τροφοδοτούνταν από αυτές. Αποτελείται από έξι διαμερίσματα όμοιας τοιχοποιίας με εκείνη των δεξαμενών. Στην ανατολική όψη διακρίνονται αντηρίδες που σώζονται σε πολύ μικρό ύψος. Οι κατασκευές πιθανότατα ανήκουν στην εποχή του αυτοκράτορα Αδριανού (117–138 μ.Χ.), όπως και η μεγάλη υπόγεια ρωμαϊκή δεξαμενή στην ανατολική πλευρά των Μεγάλων Προπυλαίων. Εντάσσονται στο πρόγραμμα της κατασκευής υδραυλικών έργων μεγάλης και μικρής κλίμακας στο Ιερό και στην πόλη της Ελευσίνας.

Βορειότερα, στην περιοχή εξωτερικά της ανατολικής επέκτασης του τείχους που ενισχύθηκε σημαντικά κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, διατηρούνται

38

- 35 Η Ιερά Οικία, το Μιθραίο και το Γυμνάσιο. Φωτ.: Γιάννης Τζιτζάς.
- 36 Ο κυκλικός πύργος του Λυκούργειου τείχους και στο βάθος οι ρωμαϊκές δεξαμενές και κρήνες. Φωτ.: Γιάννης Τζιτζάς.
- 37 Άποψη από τα λουτρά των ρωμαϊκών χρόνων στην περιοχή εξωτερικά της ανατολικής επέκτασης του τείχους του Ιερού. Φωτ.: Γιάννης Τζιτζάς.
- 38 Το υπόκαυστο σύστημα θέρμανσης των λουτρών. Φωτ.: Γιάννης Τζιτζάς.

κατάλοιπα οικοδομημάτων της ίδιας εποχής. Η χρήση τους σχετίζεται, επίσης, με την εξυπηρέτηση των αναγκών του μεγάλου αριθμού των προσκυνητών που προσέρχονταν στο Ιερό. Λείψανα λουτρικών εγκαταστάσεων με υπόκαυστο σύστημα θέρμανσης (*suspensurae*) είναι ορατά νοτιοανατολικά της Κρήνης: πρόκειται για υπόγειο χαμηλό χώρο με σειρές από πήλινους πεσσίσκους που στηρίζουν δάπεδο από πήλινες πλάκες. Στον χώρο αυτό διοχετευόταν ο ζεστός αέρας που παραγόταν από θερμαντικό κλίβανο (*praefurnium*) και με αυτόν τον τρόπο θερμαίνονταν τα δάπεδα των υπερκείμενων αιθουσών. Οι Θέρμες, όπως είναι γνωστές οι λουτρικές αυτές εγκαταστάσεις, διέθεταν αίθουσες ψυχρού (*frigidarium*), χλιαρού (*tepidarium*) και θερμού (*caldarium*) λουτρού, ώστε το σώμα να προσαρμόζεται σταδιακά από τη θερμοκρασία του κρύου λουτρού σε αυτή του ζεστού και αντίστροφα. Το συγκρότημα των Θερμών συμπλήρωναν επίσης χώροι αναψυχής, ευεξίας και κοινωνικών συναναστροφών.

Τα οικοδομήματα στην περιοχή νότια των Θερμών, λόγω της διάταξής τους και των ευρημάτων, ερμηνεύθηκαν ως Ξενώνες που εξυπηρετούσαν τη σύντομη διαμονή των πιστών κατά τη διάρκεια της τέλεσης των Ελευσινίων Μυστηρίων.

Αφήνοντας πίσω του ο επισκέπτης τους Ξενώνες και τα Λουτρά, και κατευθυνόμενος βορειοδυτικά, περνά από την ανατολική θριαμβική αψίδα και επιστρέφει στη ρωμαϊκή Αυλή από όπου ξεκίνησε η περιήγησή του στον αρχαιολογικό χώρο.

39 Ο νοτιοανατολικός κυκλικός πύργος του Περικλείου τείχους. Φωτ.: Γιάννης Τζίτζας.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

¹ Η μία λίμνη έχει αποξηρανθεί, ενώ η άλλη είναι η σημερινή λίμνη Κουμουνδούρου, στην περιοχή του Σκαρμαγκά.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Clinton K., *Eleusis. The Inscriptions on Stone. Documents of the Sanctuary of the two Goddesses and Public Documents of the Deme*, Αθήνα 2005.
- Ελευσίνα. Τα μεγάλα μυστήρια, Περιοδική Έκθεση 26.2.2018–30.6.2018, Μουσείο Ακρόπολης, Αθήνα 2018, αρ. 10.
- Gruben G., «Το Τελεστήριο», *Ιερά και Ναοί της αρχαίας Ελλάδας* (μτφρ.: Δ. Ακτσελ), Αθήνα 2000, σ. 241–252.
- Hörmann H., *Die inneren Propyläen von Eleusis*, Βερολίνο και Λειψία 1932.
- Ζιρώ Δ.Γ., *Ελευσίς. Η κύρια είσοδος του Ιερού της Ελευσίνας*, Αθήνα 1991.
- Κόκκου–Βυριδή Κ., *Πρώιμες πυρές θυσιών στο Τελεστήριο της Ελευσίνας*, Αθήνα 1999.
- Κοσμόπουλος Μ., «Μυκηναϊκή λατρεία στην Ελευσίνα και η επιβίωσή της στα γεωμετρικά χρόνια», *Ο Μέντωρ. Χρονογραφικό και Ιστοριογραφικό Δελτίο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 105 (2013), σ. 161–174.
- Κουρουνιώτης Κ., *Ελευσινιακά*, Αθήνα 1932.
- Κουρουνιώτης Κ., «Ανασκαφή Ελευσίνος 1934», *ΑΔ* 15, Παράρτημα (1933–35), σ. 1–48.
- Κουρουνιώτης Κ., *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος*, Αθήνα 1934.
- Κουρουνιώτης Κ., *Ελευσίς. Οδηγός των ανασκαφών και του μουσείου*, Αθήνα 1934.
- Κουρουνιώτης Κ., «Ανασκαφαί εν Ελευσίνι», *ΠΑΕ* 1936, σ. 34–40.
- Κουρουνιώτης Κ. / Τραυλός Ι., «Ανασκαφαί εν Ελευσίνι υπό Κ. Κουρουνιώτου και Ι. Τραυλού», *ΠΑΕ* 1937, σ. 42–52.
- Kourouniotes K., *Eleusis. A Guide to the excavations and the Museum*, Αθήνα 1936.
- Lenormant F., *Monographie de la Voie Sacrée Eleusinienne de ses Monuments et de ses Souvenirs*, τόμ. 1, Παρίσι 1864.
- Μαρή Α., *Σπήλαιο Πλουτώνιον*, στον Κόμβο Οδυσσεύς του ΥΠΠΟΑ (*odysseus.culture.gr*).
- Μυλωνάς Γ.Ε., *Ελευσίς και Ελευσίνα Μυστήρια*, Ελευσίνα 2010.
- Orlandos A., «Η κρήνη της Ελευσίνας», στο *Classical Studies Presented to E. Capps*, Πρίνστον 1936, σ. 289–291.
- Παπαγγελή Κ., «Ελευσίνα», *ΑΔ* 39 (1984), σ. 14–19.
- Παπαγγελή Κ., *Ελευσίνα – Ο Αρχαιολογικός Χώρος και το Μουσείο*, Όμιλος Λάτση, Αθήνα 2002.
- Παπαγγελή Κ. / Χλέπα Ε.Α. (επιμ.), *Οι Μεταμορφώσεις του Ελευσινιακού Τοπίου. Αρχαιότητες και Σύγχρονη Πόλη*, Κατάλογος Έκθεσης, Πολιτιστικό Κέντρο Δήμου Ελευσίνας «Λεων. Κανελλόπουλος», 5.7.–28.8.2011, Ίδρυμα Παύλου και Αλεξανδράς Κανελλοπούλου, Αθήνα 2011.
- Πρέκα–Αλεξανδρή Κ., *Ελευσίς*, Αθήνα 2007.
- Society of Dilettanti, «The Temple of Ceres», *Unedited Antiquities of Attica*, Λονδίνο 1817, σ. 27–37.
- Σκιάς Α.Ν., «Περί της εν Ελευσίνι Ανασκαφής», *ΠΑΕ* 1895, σ. 159–193.
- Τραυλός Ι., «Η Αθήνα και η Ελευσίνα στον 8ο και 7ο π.Χ. αιώνα», *Annuario* 61 (1983), σ. 323–338.
- Travlos J., «The Topography of Eleusis», *Hesperia* 18/1 (1949), σ. 138–147.
- Φίλιος Δ., «Τοιχογραφίες αρχαίου οικοδομήματος εν Ελευσίνι», *ΑΕ* 1888, σ. 80–82.
- Φίλιος Δ., *Ελευσίς – Μυστήρια, Ερείπια και Μουσείον αυτής*, Αθήνα 1906.